

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

1-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

A.Tuychiev	
Chet tilini o'qitishda talabalarning tanqidiy fikrlash va so'zlashish malakalarini rivojlantirish bo'yicha debatlar tashkil etish	462
M.Zohidova	
Madaniyatlararo muloqotni ingliz tili darslarida video vazifalar orqali rivojlantirish.....	466
B.Yunusova	
Kombinator leksikografiya – tilshunoslikning nazariy va amaliy asosi.....	470
Z.Alimova	
Navoiyning “Saddi iskandariy” asaridagi forscha-tojikcha so'zlarning semantik jihatdan guruhlanishi	475
F.Yuldasheva	
Zamonaviy tilshunoslikda xushmuomalalik tadqiqi	480
J.Djamolov	
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti nuqtai nazaridan tilni rivojlantirish masalalari.....	484
F.Xalimova	
Badiiy konseptlar tipologiyasi	490
D.M.Xoshimova	
Tarjimada xarakter psixologiyasini aks ettiruvchi qiyosiy vositalar tarjimalari	494
M.A.Hojiyeva	
Mustaqil ta'lim vositasida bo'lajak filolog mutaxassislarining terminologik kompetentligini rivojlantirish	497
Sh.S.Irgasheva	
Ingliz tilida internet diskursidagi neologizmlar faoliyatining semantik xususiyatlari	502
G.M.Mamadjanova	
Konstantalarni asosiy lingvokulturologik birliklar sifatida o'rganish	507
V.A.Giyosova	
Murojaat birliklarining ijtimoiy-lisoniy tahlili	512
Z.S.Paziljanova	
Madaniyatlararo muloqotda muloqot modellari	517
A.A.Haydarov, Z.T.Yadgarova	
Ritm, qofiya, intonatsiya	520
I.T.Hojaliyev, M.Sh.Xolmatov	
Xotira matnlaridagi polisemantik so'zlarning semantik-strukturasi	524
	FANIMIZ FIDOYILARI
SHARIFAXON ISKANDAROVA	529

TILSHUNOSLIK

Tavon ham tani notavonim sari (43-bet). *“Ko’nglim ko’tarilib, jonimga orom yetdi, notavon tanamga quvvat ham kirdi”* (Saddi Iskandariy, nasriy tabdil, 46-bet).

XULOSA

Xulosa sifatida ta’kidlash joizki, “Saddi Iskandariy” asarida turkiy, arabiy soʻzlar bilan bir qatorda forscha-tojikcha soʻzlar ham keng qoʻllanilgan boʻlib, ularni semantik maydon asosida guruhlab oʻrganish mumkin. Xususan, forscha-tojikcha soʻzlar ishtirok etgan izofiy birliklarni arabiy+arabiy, arabiy+forsiy, forsiy+arabiy, forsiy+forsiy, forsiy+turkiy koʻrinishida tahlil qilish joiz, deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Abduvaliyeva D. Alisher Navoiy tarixiy asarlari leksikasi. F.f.f.d. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.-Toshkent, 2017. C.-48.
2. Abdurahmonov Gʻ., Shukurov Sh. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi.-Toshkent: Oʻqituvchi, 1973. -B.110.
3. Navoiy A. Tanlangan asarlar. Majolis-un nafois. Muhokamat-ul lugʻatayn. III tom. –Toshkent: Oʻzbekiston davlat nashriyoti, 1948.
4. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. 3 jild.-Toshkent: Universitet, 2009.
5. Sirojiddinov Sh, Yusupova D, Davlatov O. Navoiyshunoslik (1-kitob), -Toshkent: “Tamaddun”, 2018. S.150.
6. Tursunov U, Oʻrinboyev B., Aliyev A. Oʻzbek adabiy tili tarixi.-Toshkent: Oʻqituvchi, 1995. –B.264.
7. Umarova N. Navoiy gʻazallari maqtasida sabab va oqibat munosabatining mazmuniy hamda konstruktiv shakllari.-Toshkent: Akadernashr, 2016. -B. 24-25.
8. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. –Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002.–B.21.
9. AZ Vaxobovna. About Some Persian-Tajik Lexis and Persian Izafetic Constructions in Navoyi’s Poem “Saddi Iskandari”. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture 3 (11), 2022, P.55-61.
10. AZarifa “SADDI ISKANDARIY” ASARIDA FORSIY IZOFALI BIRIKMALARNING QOʻLLANILISHI. OLIY VA OʻRTA MAXSUS TAʼLIM VAZIRLIGI FARGʻONA DAVLAT UNIVERSITETI, 2022, B.81.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA XUSHMUOMALALIK TADQIQI

ИССЛЕДОВАНИЯ ВЕЖЛИВОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

POLITENESS RESEARCH IN MODERN LINGUISTICS

Yuldasheva Feruza Erkinovna¹¹Yuldasheva Feruza Erkinovna

– Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada nutq odobida xushmuomalalik sohasini tavsiflash masalalari yoritilgan. Zamonaviy tilshunoslik bo'yicha xushmuomalalik tadqiqotlari antropologik, etnolingvistik, pragmatik, ijtimoiy-psixolingvistik ishlarning bir qismi sifatida amalga oshiriladi. Turli yondashuvlar til nazariyasi va amaliyotida odob-axloq qoidalari, madaniy jihatdan o'ziga xos omillar va vaziyat omiliga nisbatan muloyimlikni o'rganadi.

Аннотация

В данной статье освещаются вопросы описания полевой структуры вежливости в речевом этикете. Исследование вежливости в современном языкознании проводится в рамках антропологических, этнолингвистических, прагматических, социо-психолингвистических работ. Различные подходы исследуют вежливость в языковой теории и практике, в соотношении с нормативными рамками поведения, культурно-специфическими факторами и фактором ситуации.

Abstract

This article highlights the questions of describing the field structure of politeness in speech etiquette. The study of politeness in modern linguistics is carried out in the framework of anthropological, ethnolinguistic, pragmatic, sociopsycholinguistic works. Different approaches explore politeness in language theory and practice, in relation to the normative framework of behavior, cultural-specific factors and the situation factor.

Kalit so'zlar: xushmuomalalik, tilshunoslik, tamoyil, kuzatuv, nutq, kommunikativ maqsad, tadqiqot, nazariya, xatti-harakatlar, nutq faoliyati.

Ключевые слова: вежливость, лингвистика, принцип, наблюдение, речь, коммуникативная цель, исследование, теория, поведение, процесс общения, речевая деятельность.

Key words: behavior, theory, courtesy, linguistics, principle, monitoring, speech, communicative purpose, theory, exploration, speech activity.

KIRISH

Xushmuomalalik tilshunoslik fanining predmeti sifatida tilshunoslarning diqqatini uzoq vaqtdan beri tortib keladi. Zamonaviy tilshunoslikda xushmuomalalikni o'rganish antropologik, etnolingvistik, pragmatik, ijtimoiy va psixolingvistik izlanishlar doirasida amalga oshiriladi. Turli yondashuvlar til nazariyasi va amaliyotida xushmuomalalikni, xulq-atvorning me'yoriy doirasi, madaniyatga xos omillar va vaziyat omili bilan bog'liq holda o'rganadi.

Ushbu tadqiqot zamonaviy o'zbek va ingliz tillarida xushmuomalalik sohasi tuzilishini batafsil tavsiflashga urinishdir. Nutq xulq-atvori normalari muhim milliy o'ziga xoslik bilan ajralib turadi, bu esa ushbu tilda so'zlashuvchi xalqlarning tarixiy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlari bilan bog'liq. Biroq, muloqot ishtirokchilari o'zaro tushunishga erishmoqchi bo'lsalar, ya'ni ular nutq faoliyatida hamkorlik tamoyiliga rioya qiladigan bo'lsalar, muloqot jarayonida amal qiladigan yoki amal qilishlari kerak bo'lgan ba'zi umumiy qabul qilingan qoidalar mavjud. Ushbu tamoyil suhbatni o'tkazish va nutqni qurish uchun quyidagi qoidalar va strategiyalarga rioya qilish zarurligini anglatadi, masalan:

“Mavzu yuzasidan gapiring” //“Be relevant”//, “Говори по существу дела”

“Dalili kam bo'lgan narsani aytmang” //“Do not say that for which you lack evidence”//,

“Qisqaqaroq ifoda eting” //“Be brief”//, “Будь краток”

“Noaniqlikdan saqlaning” //“Avoid ambiguity”// “Избегай двусмысленности”

Yuqorida sanab o'tilgan qoidalar eng samarali ma'lumot almashishga qaratilgan suhbatda, masalan, biznes yoki ilmiy aloqada kuzatiladi, ammo kundalik nutqda, kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bu qoidalarga har doim ham rioya qilinmaydi va ba'zan ular qo'pol buziladi. Shubhasiz, G.Grays (G. Grice) ta'kidlaganidek, suhbatdoshlarning nutqiy o'zaro ta'sirini tartibga soluvchi va

TILSHUNOSLIK

estetik, ijtimoiy yoki axloqiy xususiyatga ega bo'lgan boshqa tamoyillar mavjud. Ushbu tamoyillardan biri odoblilik prinsipi yoki boshqacha aytganda, takt prinsipi bo'lib, uning ta'siri ko'pincha nutqni loyihalashda, norasmiy muloqotda vositalarni tanlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

R.Lakoff xushmuomalalik tamoyilini uchta qoida shaklida shakllantiradi:

“O‘z fikringizni majburlab uqtirmang” //“Do not impose”// “Не навязывай своего мнения”

“Suhbatdoshga tanlov imkonini bering”//“Give options”//“Давай собеседнику возможность выбора”

“Tinglovchini yaxshi his qiling. Do‘stona bo‘ling”//“Make the listener feel good. Be friendly”//“Будь доброжелателен”

Xushmuomalalik tamoyiliga rioya qilish jamiyat a'zolarining xulq-atvoriga ma'lum cheklovlarni qo'yadi, bu esa suhbatdoshning manfaatlarini hisobga olish, uning fikrlari, istaklari va his-tuyg'ularini hisobga olish va iloji bo'lsa, unga yuklangan vazifalarni yengillashtirishdan iborat. Xushmuomalalik tamoyiliga rioya qilish pirovardida ijtimoiy muvozanat va do'stona munosabatlarning maksimal samaradorligiga erishishga qaratilgan. Nutq jarayonining pragmatik nazariyasida xushmuomalalik universal printsip sifatida qaraladi, bu nutq o'zaro ta'siri amaliyotida hamkorlik tamoyiliga qaraganda muhimroq tartibga soluvchi rol o'ynaydi. Xushmuomalalik prinsipi — bu "mojaroli vaziyatlarning oldini olishga" qaratilgan nutq xatti-harakatlarining maxsus strategiyasi sifatida belgilanadi, uning maqsadi "yuzni yo'qotish" //“потерять лицо” xavfi mavjud bo'lgan vaziyatlarda "yuzni saqlab qolish"//“сохранить лицо” hisoblanadi.

J. Lich xushmuomalalik tamoyilini yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatli vaziyatlarning oldini olishga qaratilgan ma'lum bir aloqa strategiyasi deb hisoblaydi, bu ko'pincha G. Graysning aniqlik va dolzarblik tamoyillarini buzadigan bilvosita, allegorik ifoda usullariga olib keladi. U buni maksimal darajada amalga oshiradi:

1. Takt maksimasi (the tact maxim). Bu xususiy soha chegaralarining maksimasidir. Ideal holda, har qanday kommunikativ akt ishtirokchilar o'rtasida ma'lum masofani ta'minlaydi. Unga ko'ra, quyidagi qoidaga rioya qilish kerak: "Suhbatdoshning kommunikativ maqsadini muhokama mavzusiga aylantirishga, agar bu maqsad u tomonidan aniq (ochiq) belgilab qo'yilgan bo'lsa, joizdir." Siz potentsial xavfli mavzularga (shaxsiy hayot, shaxsiy imtiyozlar va boshqalar) tegmaslik kerak.

2. Saxovat maksimasi (maxim of generosity). Bu suhbatdoshga og'irlik qilmaslik, uni kommunikativ harakat jarayonida hukmronlik qilishdan himoya qiladi. Misol uchun, taxmin shunday shakllantirilishi kerakki, uni kechiktirish mumkin, suhbatdosh va'da yoki qasam bilan bog'lanmasligi kerak. Yaxshi muloqot akti muloqot ishtirokchilari uchun noqulay bo'lmasligi kerak.

3. Rozilik maksimasi (maxim of agreement). Bu boshqalarni baholashda pozitivlikning maksimasidir ("Hukm qilmang, siz hukm qilinmasligingiz uchun", "Boshqalarni qoramang"). Nutqning o'zaro ta'siri sodir bo'ladigan muhit nafaqat suhbatdoshlarning bir-biriga nisbatan pozitsiyalari, balki har birining dunyoga nisbatan pozitsiyasi va bu pozitsiyalarning mos kelishi bilan ham belgilanadi. Agar dunyoni baholash (ijobiy yoki salbiy) suhbatdoshning bahosi bilan mos kelmasa, bu o'z kommunikativ strategiyasini amalga oshirishni sezilarli darajada murakkablashtiradi.

4. Kamtarlik maksimasi (maxim of modesty). Bu maksim o'z-o'ziga aytilgan maqto'vni rad etishdir. Kommunikativ harakatni muvaffaqiyatli qo'llash shartlaridan biri bu real, iloji bo'lsa, obyektiv o'zini o'zi baholashdir. O'z-o'zini hurmat qilishning haddan tashqari oshirib yuborilishi yoki kam baholanishi aloqa o'rnatishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

5. Rozilik maksimasi (maxim of agreement). Bu muxolifatdan voz kechishning maksimasidir. U yanada jiddiy vazifani hal qilish, ya'ni o'zaro ta'sir predmetini saqlab qolish, suhbatdoshlarning kommunikativ taktikasini o'zaro tuzatish yo'li bilan "mojaroni bartaraf etish" nomi bilan konfliktli vaziyatni rad etishni o'z ichiga oladi.

6. Hamdardlik maksimasi. Bu istiqbolli mazmunli suhbat uchun qulay zamin yaratadigan xayrixohlik maksimasidir. Noxushlik nutq harakatini imkonsiz qiladi. Muayyan muammo — agar suhbatdoshlar raqib bo'lmasdan, bir-birlariga yaxshi niyat ko'rsatmasalar bu befarq aloqa deb ataladi. Xayr-ehson maksimi paydo bo'lgan ziddiyat bilan nutq vaziyatining ijobiy rivojlanishiga ishonish uchun asos beradi.

Ijtimoiy maqsad, J.Lichning fikricha, kommunikantlar o'rtasidagi ziddiyatlarning oldini olishdir. Bu maqsadga muloyimlik nazariyasi javob beradi. P.Braun va S.Levinson turli xil taktikalar to'plamini taklif qiladilar, ular yordamida ma'ruzachi vaziyatni baholash asosida nutq xatti-harakatlarini tartibga soladi.

Vaziyat olim tomonidan uchta mustaqil o'zgaruvchi asosida baholanadi:

- a) so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy masofa;
- b) bir kommunikantning boshqasi ustidan hukmronligi;
- v) adresat sohasiga kirish darajasi.

Olim ma'lum bir vaziyatda "yuz-sha'nni yo'qotish" xavfini qanday baholaganiga qarab, u nutq harakatini bajarish yoki qilmaslik haqida qaror qabul qiladi va agar shunday qilsa, xushmuomalalikning qaysi shaklini tanlash kerak — ochiq, aniq yoki yashirin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yuqorida xushmuomalalikning nutq odobida ifodalanishi bo'yicha tilshunos olimlarning umumiy fikrlaridan kelib chiqib shuni xulosa qilish mumkinki, norasmiy muloqotda xushmuomalalik tamoyiliga rioya qilish ingliz nutqi xulq-atvorining muhim lingvistik va ijtimoiy xarakteristikasi bo'lib, uni nafaqat tilshunoslar, balki yozuvchilar va jurnalistlar ham ta'kidlaydilar. Shunday qilib, V.Ovchinnikov inglizlarning nutq odob-axloq qoidalariga oid kuzatishlarini jamlab, shunday yozadi: "Inglizcha xushmuomalalik, odatda, boshqa fikrda bo'lish huquqiga ega bo'lgan suhbatdoshga hurmat belgisi sifatida hukmlarda vazminlikni belgilaydi. Shu sababli, qat'iy bayonotlar yoki rad etishlardan qochish maqsadida "Menga shunday tuyuladi", "Men o'ylayman", "Balki men nohaqdirman, ammo..." kabi fikrlar to'qnashuviga olib kelishi mumkin bo'lgan iboralarni kiritish tendentsiyasi aniqlik va to'g'rilikni yo'qotish uchun mo'ljallangan".

Ushbu masala bo'yicha adabiyotlarni o'rganish va zamonaviy ingliz mualliflari asarlarining matn tahlili shuni ko'rsatadiki, xushmuomalalik prinsipi nutq xatti-harakatlarida — suhbatdoshni yoki suhbat mavzusini tanlashda, bayonotlarning tabiatida, nutqida turli xil namoyon bo'ladi. Suhbatdosh nutqiga bo'lgan reaksiyalar xarakterida kelishish va kelishmovchilik shakllari va hokazolarda namoyon bo'ladi. Bu tamoyil nutqiy harakatlarning har xil turlarida har xil yo'llar bilan amalga oshiriladi: ko'rsatma, so'roq (so'roq), deklarativ va boshqalar. Bunda deklarativ gaplarda takt tamoyilini amalga oshirishning lingvistik usullari ko'rib chiqiladi. Ushbu amalga oshirishning asosiy shakli bayonotning kategoriyaliligini yumshatishdir.

XULOSA

Yuqorida xushmuomalalikning nutq odobida ifodalanishi bo'yicha tilshunos olimlarning umumiy fikrlaridan kelib chiqib shuni xulosa qilish mumkinki, norasmiy muloqotda xushmuomalalik tamoyiliga rioya qilish ingliz nutqi xulq-atvorining muhim lingvistik va ijtimoiy xarakteristikasi bo'lib, uni nafaqat tilshunoslar, balki yozuvchilar va jurnalistlar ham ta'kidlaydilar. Shunday qilib, V.Ovchinnikov inglizlarning nutq odob-axloq qoidalariga oid kuzatishlarini jamlab, shunday yozadi: "Inglizcha xushmuomalalik, odatda, boshqa fikrda bo'lish huquqiga ega bo'lgan suhbatdoshga hurmat belgisi sifatida hukmlarda vazminlikni belgilaydi. Shu sababli, qat'iy bayonotlar yoki rad etishlardan qochish maqsadida "Menga shunday tuyuladi", "Men o'ylayman", "Balki men nohaqdirman, ammo..." kabi fikrlar to'qnashuviga olib kelishi mumkin bo'lgan iboralarni kiritish tendentsiyasi aniqlik va to'g'rilikni yo'qotish uchun mo'ljallangan".

Ushbu masala bo'yicha adabiyotlarni o'rganish va zamonaviy ingliz mualliflari asarlarining matn tahlili shuni ko'rsatadiki, xushmuomalalik prinsipi nutq xatti-harakatlarida — suhbatdoshni yoki suhbat mavzusini tanlashda, bayonotlarning tabiatida, nutqida turli xil namoyon bo'ladi. Suhbatdosh nutqiga bo'lgan reaksiyalar xarakterida kelishish va kelishmovchilik shakllari va hokazolarda namoyon bo'ladi. Bu tamoyil nutqiy harakatlarning har xil turlarida har xil yo'llar bilan amalga oshiriladi: ko'rsatma, so'roq (so'roq), deklarativ va boshqalar. Bunda deklarativ gaplarda takt tamoyilini amalga oshirishning lingvistik usullari ko'rib chiqiladi. Ushbu amalga oshirishning asosiy shakli bayonotning kategoriyaliligini yumshatishdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nikolaevskaya R.R. O sootnoshenii leksicheskogo i grammaticheskogo urovney v sisteme sovremennogo angliyskogo yazika // Filologicheskie nauki.—1981.—№4. S. 55-61
2. Pochepsov G.G. Teoriya i praktika kommunikatsii.—M.: Sentr, 1998
3. Rodjer T. Bell Sotsiolingvistika.—M.: Mejdunarodnie otnosheniya, 1980
4. Tarasov E.F. Sotsiolingvisticheskie problemi teorii rechevoy kommunikatsii / Tapason 2 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Слово, 2000

TILSHUNOSLIK

5. НамДУ илмий ахборотномаси - Научный вестник НамГУ 2019 йил 12-сон 209 G.F. // *Osnovi teorii rechevoy deyatelnosti.*–M.: Nauka, 1974
6. Ter-Minasova S.G. *YAzik i mejkulturnaya kommunikatsiya.*–M.: Slovo, 2000
7. Rasulov, Z. (2021). Reduction as the way of the language economy manifestation. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 1(1). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943
8. Yuldasheva Feruza Erkinovna. (2022). The Principle of Politeness in the English and Uzbek Languages. *Eurasian Research Bulletin*, 6, 65–70. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/799>
9. Ikromovich, A. I. (2022). Linguistic Simplicity of Aphorisms in English and Uzbek. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(12), 39-43. <https://www.cajlpc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/633>.
10. Usmonova Zarina Habibovna. (2022). The Implementing Author's Vivid Speculation of the Technologically Advanced Era in the "I Robot" By Isacc Asimov. *Eurasian Research Bulletin*, 7, 63–65. <https://geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/1019>
11. Toshnazarovna, E. M. (2022). THE CONCEPT OF THE TRAGIC IN THE WRITINGS OF J. CAROL OATES. *World Bulletin of Social Sciences*, 10, 70-72. <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/1009>.

МАСОИЛИ РУШДИ ЗАБОНҲО АЗ НАЗАРИ ПРЕЗИДЕНТИ РЕСПУБЛИКАИ
ЎЗБЕКИСТОНO'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTI NUQTAI NAZARIDAN TILNI
RIVOJLANTIRISH MASALALARIВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ
УЗБЕКИСТАНISSUES OF LANGUAGE DEVELOPMENT FROM THE POINT OF VIEW OF THE
PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTANДжамолов Жумабой Хисенович¹¹Джамолов Жумабой Хисенович– муаллими калони кафедраи забоншиносии
Донишгоҳи давлатии Фарғона, унвончӯ.**Annotatsiya**

Jamiyatda tillarning faolligi masalasi davlat siyosatining muhim masalalaridan biridir. Jamiyatda til siyosatining to'g'ri amalga oshirilishi tillarning faollashishi va rivojlanishiga yordam beradi, ko'p millatli jamiyat xalqlari o'rtasidagi do'stona munosabatlarni yaxshilashga xizmat qiladi. Ushbu maqolada mustaqil O'zbekiston jamiyatida til siyosati masalasi O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A. Karimov va O'zbekistonning amaldagi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning davlat tili va milliy ozchiliklarning tillarini rivojlantirishni takomillashtirish masalalari muhokama qilingan.

Аннотация

Масъалаи фаъолияти забонҳо дар ҷомеа яке аз масъалаҳои муҳими сиёсати давлатӣ маҳсуб мегардад. Дар ҷомеа дуруст ба роҳ мондани сиёсати забонӣ, ба фаъолият ва рушди забонҳо мусоидат карда, барои беҳтар намудани муносибатҳои дӯстонаи миллатҳои ҷомеаи сермиллат хидмат хоҳад кард. Дар ин мақола масъалаи сиёсати забонӣ дар ҷомеаи соҳибистиқлоли Ӯзбекистон ва нуқтаи назари Президенти аввали Респубикаи Ӯзбекистон И.А.Каримов ва Президенти кунунии Ӯзбекистон Ш.М.Мирзиёев баҳри беҳбудии рушди забони давлатӣ ва забонҳои ақаллиятҳои миллӣ мавриди муҳокимаву баррасӣ қарор гирифтааст.

Аннотация

Вопрос об активизме языков в обществе является одним из важных вопросов государственной политики. Правильное проведение языковой политики в обществе будет способствовать активизации и развитию языков, служить для улучшения дружеских отношений между народами многонационального общества. В этой статье обсуждается вопрос языковой политики в независимом обществе Узбекистана и точка зрения Первого Президента Республики Узбекистан И.А. Каримов и нынешний Президент Узбекистана Ш.М. Мирзиёев обсуждается и рассматривается для улучшения развития государственного языка и языков национальных меньшинств.

Abstract

The issue of the activism of languages in society is one of the important issues of State policy. Proper implementation of the language policy in society will contribute to the activation and development of languages, serve to improve friendly relations between the peoples of a multinational society. This article discusses the issue of language policy in the independent society of Uzbekistan and the point of view of the First President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov and the current President of Uzbekistan G.M.Mirziyoyev is discussed and considered to improve the development of the state language and languages of national minorities.

Kalit so'zlar: davlat tili, ozchilikdagi milliy xalqlar tili, davlat tili siyosati, xat va imlo, tilning leksik tarkibi, adabiy til me'yorlari, yangi O'zbekiston, Davlat tili Departamenti.

Калидвожаҳо: забони давлатӣ, забони ақаллиятҳои миллӣ, сиёсати давлатии забон, хат ва имло, таркиби луғавии забон, меъёри забони адабӣ, Ӯзбекистони нав, Департаменти забони давлатӣ.

Ключевые слова: государственный язык, язык национальных меньшинств, государственная языковая политика, орфография, лексический состав языка, норма литературного языка, новый Узбекистан, Департамент государственного языка.

Key words: state language, language of national minorities, state language policy, handwriting and spelling, lexical structure of the language, norm of the literary language, new Uzbekistan, State Language Department.

ПЕШГУФТОР

Аз бозе, ки Ӯзбекистон истиқлолияти худро пурра ба даст даровард, Президенти аввалини Респубикаи Ӯзбекистон мӯҳтарам И.А.Каримов дар қатори дигар масъалаҳои муҳими

TILSHUNOSLIK

сиёсиву иҷтимоиву иқтисодӣ эътибор ба забони давлатӣ ва муаммоҳои рушди онро ҳамеша мадди назари худ қарор додааст, ки ин масъала дар нутқҳои ба Рӯзи забони давлатӣ ва дигар Мурочиатҳои ӯ инъикоси худро ёфтааст. Ба ин масъала таваҷҷӯҳи Президент албатта бесабаб нест, зеро Ўзбекистон ҳам яке аз давлатҳои сермиллати Осиёи Миёна махсуб гардида, дар асоси Конституцияи Республики Ўзбекистон ва Қонун “Дар бораи забони давлатӣ” дар асоси тамоилҳои демократӣ роҳандозӣ гардидани сиёсати забонӣ дар мамлакат барои посдошти ҳаёти ошоштаи мардум ва эҳёи арзишҳои миллӣ мусоидат хоҳад кард.

Баъди Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон интихоб шудани муҳтарам Ш.М.Мирзиёев идомаи чунин сиёсатро дар амалиномаи Қонун “Дар бораи забони давлатӣ” ва дигар санадҳои меъерӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Фаъолияти зиёда аз 150 адад Марказҳои миллӣ-фарҳангии миллатҳои гуногун, ба 8 забони ғайридавлатӣ, яъне забонҳои миллии хеш фаъолият нишон додани мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ, дар муассисаҳои таълими олий, аз ҷумла Донишгоҳҳои давлатии Самарқанд, Фарғона, Термиз, Чирчиқ ва Деҳнов кушода шудани бахшҳои тоҷикӣ ҳам аз дуруст ба роҳ мондани сиёсати давлатии забон ва эътибор ба забони ақаллиятҳои миллӣ гувоҳӣ медиҳад.

ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТҶО ВА УСЛУБҶО

Дар аксари нутқҳо ва Мурочиатҳои Президенти аввали Ўзбекистон И.А.Каримов ва Президенти кунунии Ўзбекистон Ш.М.Мирзиёев барои посдошти истиқлолияти кишвар ба масъалаи огоҳӣ ва хушёрӣ эътибори махсус зоҳир гардида, дар қатори таҳдидҳои маънавие, ки ба ҳаёти ошоштаи мардум халал ворид мекунанд, нақши забони миллӣ ва таҳдид ба онро низ ҳамеша мадди назари хеш қарор додаанд. Зеро халқи ўзбек ҳам дар тӯли таърих бисёр азиятҳои иҷтимоиву иқтисодиву маънавию аз сар гузаронда, дар даврони шӯравӣ дар қатори бисёр арзишҳои миллӣ аз забони модарии хеш қариб буд, ки боиси ғурур ва ифтихори миллӣ аст. Ҷам Президенти аввал ва ҳам Президенти кунунии Ўзбекистон барои рушди забони давлатӣ ва дигар забонҳои ақаллиятҳои миллӣ, тавассути маърузаҳои нутқҳои иброд доштаанд, ки муҳимтарин ва аҳамиятноктарини онҳоро ин ҷо ба риштаи тасвир кашидаем.

НАТИҶАҶО ВА МУҶОКИМА

“Оне, ки таърихи худро наредонад, миллате, ки гузаштаи худро фаромӯш кардааст, оянда надорад. Забонамон, динамон дар кадом ҳолат буд?” [1.6,7,10]. Аз ин нуқтаи назар Президенти аввали Ўзбекистон И.А.Каримов дар ҷашни 5-умин солгарди рӯзи қабули Конституцияи Республикаи Ўзбекистон ёдовар мешавад, ки: «... “Алла”-и модар натавон барои ором кардани тифл сароида мешавад, балки тавассути он ба олами маънавии кӯдак рӯҳи миллӣ ворид мешавад. Меҳру муҳаббат, эҳсос ва орзуҳои насли тавассути забони модарӣ дар ҷисму ҷони кӯдак ҷой мегирад». Ҷойи дигар боз ба ҳамин маънӣ ишора рафтааст, ки: “Худшиносӣ ва тафаккури миллӣ, ки халқро ба гузаштаву фардо пайванд медиҳад, тавассути забон сурат мегирад. Тамоми хислатҳои нек дар дили одам, пеш аз ҳама, бо “Алла”-и модар, бо ҷозибҳои нотакрори забони модарӣ ҷой мегирад. Забони модарӣ -рӯҳи миллат аст” [1.83]. Албатта, ҳама кас омӯзиши забонро аз забони модар хусни оғоз мебахшад. Тавассути забон инсон худро мешиносад. Ба воситаи забони модарӣ ҳисси миллӣ ва рӯҳи миллӣ дар кас шакл меёбад ва оғози ин ҳама худшиносии кас аз аввалин сурадҳои модар бо номи “Алла” оғоз меёбад. Ин иқтибос ва ё таъкиди Президенти Ўзбекистон ба ин суруде, ки бори аввал кӯдак мешунавад, беҳуда набуда, ишорат бар он мекунанд, ки дар ҳар хонадон бояд забони модарӣ мавриди истифода бошад, бонувон дар баробари соҳиби фазилатҳои хуб будан, забони модариро ҳам хуб донанд ва фарзандони даврони истиқлолият бояд дар рӯҳияи ғояҳои миллӣ тарбият ёбанд.

Президенти Ўзбекистон дар асари “Маънавияти воло – нерӯи мағлубнопазир” ба масъалаи забони миллӣ ва давлатӣ эътибори алоҳида дода, аз ҷараёни ба мақоми давлатӣ соҳиб гардидани забони ўзбекӣ, баҳсҳо ва муқобилиятҳо дар ин раванд ёдовар гардида, барои рушди ҳамаҷонибаи он қабули Қонун “Дар бораи забони давлатӣ” ва дигар санадҳои меъериву ҳуқуқӣ ёдовар шуда, донишҷӯи таърихи начандон дури забон ва иҷрои қонуну қарорҳои дахлдорро дар ин ҷода барои рушди забони давлатӣ ҳатмӣ меҳисобад. Ӯ таъкид менамояд, ки: “...истифодаи васеи забони ўзбекӣ дар компютер ва шабакаҳои иҷтимоӣ, фанҳои аниқ, соҳаҳои тиб, иқтисодиёт, истилоҳоти махсусро талаб мекунанд, аз имкониятҳои васеи ин забон дар ин замон гувоҳӣ медиҳад. Аз ин 20 сол пеш ҳатто ба забони ўзбекӣ имкони навиштани ариза ҳам мавҷуд набуд” [1.86,87]. Ёдоварӣ аз таърихи начандон дури забон, нуқсҳои рушди забони миллӣ дар гузашта ва имкониятҳои фароҳамаи кунунӣ барои рушди забони давлатӣ касро ба он водор менамояд, ки дар ҳифзу ташаккули такомули забони миллии хеш устувору пойбарҷо бошад.

Қонун “Дар бораи забони давлатӣ”, ки 21 октябри соли 1989 қабул гардида буд, дар баробари забони давлатӣ дар мамлакатамон рушди забони ҳамаи миллат ва халқиятҳо, бо роҳи давлатӣ ҳимояи онҳо, ҳар шахрванд қатъи назар аз забон, дин ва миллат бо забони модарӣ таълим, ахбор дигар маълумотҳои заруриро гирифтаниш дар моддаҳои 4, 5, 6 аниқ нишон дода шудааст. Ба ифодаи Президент: “...дар ҳамаи давр ин қонун бо чиҳатҳои демократиаш аз аксар қонунҳои забоне, ки дар дигар республикаҳо қабул шудаанд, фарқ мекунад, ба талаб ва қоидаҳои ҷаҳонӣ пурра ҷавобгӯ буда, ҳеҷ гуна сензура дида намешавад. Истиқболи хуши ин қонун аз ҷониби аҳолии сермиллатамон ҳам албатта беҳуда нест” [1.88,89].

Ҳамин тариқ, нақши забони давлатиро дар давлатдорӣ миллӣ ва дар қатори дигар рамзҳои давлатӣ эътибор доштани онро Президент борҳо таъкид намудаанд: “Дар Конститутсияи Республикаи Ўзбекистон мақоми ҳуқуқи забони давлатии Ўзбекистон устувор гардонда шудааст. Забони ўзбекӣ дар қатори парчам, нишон мадҳия, Конститутсия ба рамзи истиқлолияти давлатиамон мубаддал гардидааст” [1.103],- омадааст дар яке аз нутқҳои Президенти Ўзбекистон. Бале номи давлат аз номи миллат сарчашма мегирад ва номи миллат бошад аз забони он сарчашма гирифтааст ва забони миллии ўзбекиро дар қатори дигар рамзҳои давлатӣ қарор додан нишонае аз муқаддасоти миллии халқи Ўзбекистон ба ҳисоб меравад.

Дар солҳои истиқлолият мавқеи забони ўзбекӣ васеъ гардонда шуда, барои рушди такомули он бисёр чораҳои мушаххас андешида шудаанд. Китобҳои илмӣ-оммавӣ бахшида ба хусусиятҳои ҷудогонаи забони ўзбекӣ, китобҳои луғат ва адабиётҳои зиёде ба нашр расиданд, ки дар рушди тафаккури миллии насли даврони истиқлол нақши боризи худро доранд. Бо вучуди ин наметавон гуфт, ки забони давлатӣ дар ҳама ҷабҳаҳои ҳаёт ба пуррагӣ мавриди истифода аст. Муаммову мушкилоти мавҷударо Президенти аввалини мамлакат чунин шарҳ медиҳад: “Мо ба сифати вориси бебаҳои аجدодонамон барои ҳифзи забони модарӣ, бой гардонидани таркиби луғавии он, афзудани нуфузи он ҳамеша кор карданамон зарур аст. Хусусан, дар соҳаҳои хеле муҳими ҷомеа, аз қабилӣ фанҳои фундаменталӣ, коммуникатсияҳои замонавӣ ва технологияҳои иттилоотӣ, сохтори бонку молия истифодаи забони модариамонро боз ҳам васеъ намуданамон шарт аст. Нашри луғатҳои қиёсиву этимологӣ, коркарди ибора ва истилоҳот, рушди забони ўзбекӣ бо асосҳои илмӣ моро ба мақсадҳои худшиносӣ, ҳисси ватандӯстӣ бурда мерасонад [1.88].

Яке аз масъалаҳои бисёр муҳиме, ки ба рушди забони давлатӣ мусоидат менамояд, ин хат ва имло ба ҳисоб меравад, ки халқи ўзбек ҳам тӯли садсолаҳои зиёд аз хати арабиасос истифода карда омадааст. Соли 1929 дар асоси хати лотинӣ алифбои ўзбекӣ тартиб дода шуда, ҷорӣ гардонда шуд. Аз соли 1940 дар қатори дигар халқҳо мардуми Ўзбекистон ҳам ба алифбои русиасос гузашта буд. Аз аввали солҳои истиқлолият ислоҳи алифбо ба яке аз масъалаҳои муҳими илми забоншиносии ўзбек мубаддал гардида, дар ин хусус, албатта, мусоидати ҳукумати кишвар дар ҳалли масъалаҳои сиёсати забонии мамлакат, аз ҷумла хат ва имлои забони давлатӣ зарурат дорад. Сарвари давлати Ўзбекистон таклифҳои аз нав барқарор намудани хати лотиниасоси ўзбекиро дар рушди забони давлатӣ ва пайвастан ба ҷаҳони мутамаддин зарурату тақозои давр доништа ишорат карда буд ки: «Афсӯс, ки дар ҳудуди СССР таҳти ғояи «маданияти ягонаи советӣ» ин таҷриба (алифбои лотиниасоси соли 1929 дар назар аст –Ҷ.Ҷ) ба ниҳояти худ нарасида буд... Хусусан, барои нуфузи забони модариамон дар арсаи байналхалқӣ, таъмини сохтори коммуникатсионии мамлакат, барои пухта аз худ кардани забонҳои хориҷӣ ва технологияҳои иттилоотӣ ҳалли таъҷилии ин масъала зарурат дорад. Ҳалли ин масъала чи қадаре мушкил бошад ҳам, мо дар ҳалли он ба ҳиссу ҳаяҷон дода нашуда, бо ососҳои илмӣ ҳамаҷониба фикр карда, хоҳиши ҷомеаро ба инобат гирифта кор кардем. Ба ин мақсад 2 сентябри соли 1993 дар мамлакат Қонун «Дар бораи ҷоринамоии алифбои лотиниасоси ўзбекӣ» қабул карда шуд» [1.108]. Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар Ўзбекистон гузариш ба хати лотинӣ марҳилаҳои муайянро фарогир аст.

Натиҷаи дар амал татбиқи худро ёфтани Қонун “Дар бораи забони давлатӣ” ва дигар санадҳои меъёрӣ дар сиёсати забониро боз дар ин мушоҳида кардан мумкин аст, ки имрӯзҳо забони давлатӣ дар миқёси байналмиллаӣ ҳам ба яке аз воситаҳои муҳими мулоқот мубаддал гардида истодааст. Махсусан дар мулоқотҳо бо мамолики хориҷӣ, музокираҳо, маросимҳои имзогузориҳои ҳуҷжатҳо бо ин забон дар саммитҳои бонуфуз, ҷаласаҳои матбуотӣ эътибор ба забони давлатӣ, нақши забони ўзбекиро хеле назаррас намуда, ки ин боиси фахру ғурури мардуми Ўзбекистон мебошад.

Дар ин раванд баъзе нуқсонҳои, ки ба рушди забони давлатӣ халал ворид месозанд, аз назари Президенти аввали мамлакат дур намондааст ва ӯ ҳамеша аз солҳои аввали истиқлолият барои ислоҳи он даъват ба амал меоварад. Масалан, дар даврони шӯравӣ ҷойномҳои зиёде, ки

TILSHUNOSLIK

ба ҳудуди чуғрофӣ ва мардуми он иртиботе надоштанд, бо номи дохиҳо ва номи партияву сеъездҳо гузошта шуда буданд: “Як ба номгузориҳои кӯчаҳо назар афканем: Батумская, Казанская, Ялта, Привокзальная, Складская, Механическая, ремесленная, Садовая, Парашютная, Танкистов, 1-Цветочная...” [2.3]. Барои ислоҳи ин масъала Президент таъкид намуда буд ки: «Навиштаҳои номи кӯчаҳо, идораҳо, шохобҳои савдо, хуллас навиштаҷоте, ки ба назар мерасад, барои то ҳол ба забони русӣ боқӣ мондани чӣ мегӯед? Ё ҳоло ҳам касе аз боло фармон дода моро маҷбур мекунад?» [3.97]. Ин ҷо таваҷҷуҳи Президент ба ин масъала, албатта, бесабаб нест, зеро номҳои миллӣ, аз ҷумла топонимҳо ҳам ифодагари маданияти ҳамон халқ дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ мебошад. Аз назари Президент ҳатто нутқҳои шахсонӣ расмӣ ва санъаткоронро ҳам дур намондааст, ки ба меъёрҳои забони адабӣ мувофиқат накардани он дар рушди забони давлатӣ монеа эҷод мекунад: “Барои расидан ба маданияти баланди забонӣ корҳои зиёдеро мебошад анҷом дод. Хусусан, баъзан дар мулоқотҳои расмӣ ҳам риоя накардан ба меъёрҳои забони адабӣ, истифодаи элементҳои шевагӣ, ки хоси ҳудуди муайян аст дучор мегардем [3.108].

Масъалаи маданияти оммавӣ, ки ба тозагии таркиби луғавии забон ва амнияти забон таҳдид менамояд дар ин иқтибос низ дидан мумкин аст: «...клипҳои ба анъанаҳои миллӣ, қоидаҳои одоби ахлоқи номувофиқ, аз забонҳои мухталиф воридшавии вожаҳо ва ё нодуруст талаффуз кардани он барои иҷрокунандагон ба як усули наву ноанъанавӣ табдил ёфтааст, ки аз нафаҳмидани санъат гувоҳӣ медиҳад [3.140]. Барои ба гирдоби маданияти оммавӣ нафтодани фарзандонамон дар онҳо ҳисси ифтихор аз таърихи халқи худ, забони миллӣ, урфу одатҳои миллиро парваридан зарурат дорад.

Дигаре аз масъалаҳои, ки ифодагари рушди забони давлатӣ маҳсуб мегардад, масъалаи тарҷумаи адабиётҳо ба забонҳои хориҷӣ ва аз забони хориҷӣ ба забони давлатӣ ба инobat гирифта шудааст. Қайд кардан лозим аст, ки масъалаи тарҷумаи адабиётҳо ба забони хориҷӣ, пештар тавассути забони русӣ ба дигар забонҳо амалӣ гардонда мешуд. Дар ин хусус ба дараҷаи зарурӣ амалӣ нагардидани ин мақсадро Президент ёдовар шуда, барои ҳалли он чораҷӯӣ намуданро зарур мешуморад: “Афсӯс, ки дар ин масъала ба натиҷаҳои амалӣ ноил нагардидаем. Акнун вақти он расидааст, ки бевосита ба забонҳо Ғарб ва Шарқ тарҷума гардад” [3.180].

Забондонии шахрвандон яке аз масъалаҳои муҳими натавонӣ рушди сиёсати давлатии забон, балки дар ин замони ҷаҳонишавӣ аз масъалаҳои муҳими пайвастанӣ Ўзбекистон ба мамлакатҳои хориҷӣ ба ҳисоб меравад. Аммо омӯзиши забонҳои хориҷӣ набояд ба рушди забони давлатӣ монеа эҷод кунад. Дар ин хусус Президент И.А. Каримов ёдовар гардида буд, ки: “Омӯзиши забони русӣ ва ё хориҷӣ набояд аз ҳисоби фаромӯш кардани забони модарӣ бошад. Роҳбари курсинишине, ки фикри худро мустақилона ва раво ба забони модарӣ баён карда наметавонад, имрӯзҳо ўро сафед кардан душвор аст [4.239].

То давраи истиқлолият барои омӯзиши забони хориҷӣ забони русӣ чун восита хидмат карда омадааст. Барои омӯзиши забонҳои нақши луғатҳои дузабонаву сезабона ниҳоят чашмрас мебошад, ки ин масъала аз аввали солҳои истиқлолият мадди назари Президент қарор гирифта: “То ҳоло луғатҳои англисӣ-ўзбекӣ ва ўзбекӣ - англисӣ мавҷуд нест. Аз ин ҷиҳат хатмкунандагони мактабҳо дар омӯзиши забони хориҷӣ ба душворӣ рӯбарӯ гардида истодаанд. Ин масъаларо ба зудӣ ҳал карда, дари имкониятҳоро ба фарзандонамон кушода доданамон шарт аст. Мо омӯзиши забонҳои англисӣ, франсавӣ, испаниро ба роҳ монда, дар ин ҷода чораҳои рағбатнок намуданро андешиданамон лозим аст [5.47].

Эътибор ба забони ақаллиятҳои миллӣ ҳамеша яке аз самтҳои асосии сиёсати давлатии забон маҳсуб гардида, натавонӣ дар таъмини муомилот, балки дар таъмини ҳуқуқҳои конституционӣ, балки дар таъмини баробарии шахрвандону ҳифзу осоиши мардум мусоидат менамояд. Аз ин нуқтаи назар Президенти аввалаи Ўзбекистон ба забону таърихи ҳамаи миллатҳо арҷ гузошта таъкид менамоянд, ки: “Касе, ки забони модарии худро, шаҷараи худро, решаи худро наметавонад, оянда ҳам надорад [6.47]. Ҷойи дигар ёдовар мегардад, ки: “Ҳар миллат, қатъи назар аз бузургӣ ва ё хурдӣ забони модарии худро эҳтиром менамояд. Ўзбекон забони ўзбекиро эҳтиром намоянд, тоҷикон забони тоҷикиро, қазоқҳо қазоқиро, дигар миллатҳо ҳам забони модарии худро эҳтиром менамоянд [6.216].

Эътибори Президенти Республикаи Ўзбекистон Ш.М. Мирзиёев ҳам нисбати ин масъала қобили таваҷҷуҳ ва дастгирист. Хусусан, ба имзо расидани фармон “Дар бораи боз ҳам афзудани нуфузи забони ўзбекӣ ба сифати забони давлатӣ” [Lex.uz] дар рушди забони миллӣ ва сиёсати давлатии забон воқеаи муҳим ба ҳисоб меравад. Ба андешаи доктори илмҳои филологӣ, профессор Дурдона Лутфуллоева “Дар ин давр муносибат ба забони ўзбекӣ қиддан тағйир ёфт.

Тўли солҳои зиёд ки дар асоси қоидаҳои грамматикаии рус назарияҳои лингвистӣ матраҳ шуда буданд, аз он даст кашида, омӯзиши илмии забони ўзбекӣ дар асоси қоидаҳои дохилии забон ба роҳ монда шуд. Дар натиҷа қоидаҳои грамматикаие, ки хоси забони ўзбекист, коркард шуданд” [7.3]. Дар асоси фармони мазкур санаи 21 октябр “Рўзи иди забони ўзбекӣ” муқаррар карда шуд. Президент мавқеъ ва таъсири забони давлатиро дар дар ҳаёти давлат ва ҷомеа ниҳоят муҳим арзёбӣ намуда, барои боз ҳам рушду нуфузи он вазифаҳои зеринро баррасӣ намуд:

– дар назди Девони Вазирони Ҷумҳурии Ўзбекистон ташкил намудани Департаменти рушди забони давлатӣ;

– вазифаҳои Департаменти мазкур: мусоидат дар рушди забони давлатӣ, мониторинг бобати риояти қоидаҳо, ҷоринамоии шаклҳои самарабахши назорат, мутобиқсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳо, ташкили назорат барои риояти қонунгузорӣ дар бораи забони давлатӣ, пешниҳод кардани мушкилот ва муаммоҳо дар рушди забони давлатӣ, ҷоринамоии сиёсати ягонаи давлатӣ дар соҳаи рушди он, тезонидани коркарди меъёр ва қоидаҳои нутқи хаттии забони ўзбекӣ, ҷорӣ намудани хати латиниасоси ўзбекӣ, коркарди Барномаҳои рушди забони давлатӣ, коркарди истилоҳот ва истифодаи якхелаи онҳо, мувофиқи қонунгузорӣ ном мондан ба мавзёҳои ҷуғрофӣ, дастгирии ҳамаҷонибаи корҳои илмӣ-тадқиқотӣ барои рушди забони давлатӣ, амалӣ намудани ҳамкориҳои байналхалқӣ дар ин бобат муқаррар карда шудааст. Ҷамчунин Девони Вазирони Ҷумҳурии Ўзбекистон масъул гардонда шудааст, ки:

– дар муддати се моҳ Лоиҳаи Қонун “Дар бораи рўзи ҷашни забони ўзбекӣ, Лоиҳаи Қонун “Дар бораи забони давлатӣ” дар таҳрири нав мувофиқ ба талаботи имрӯз таҳия намояд;

– дар мўҳлати ду моҳ дар асоси таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ фаъолияти Комиссияро оид ба коркарди истилоҳот ва ба истеъмол даровардани он қарор қабул намояд;

– то 1 юни соли 2020 лоиҳаи Консепсия ва Барномаи давлатии рушди забони ўзбекӣ ва такмил додани сиёсати давлатии забонро дар самтҳои зерин дар солҳои 2020-2030 тақдим намояд:

– муваффақ гардидан ба истифодаи пурра ва дурусти имкониятҳои забони давлатӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоии мамлакат;

– такмил додани низоми омӯзиши забони давлатӣ дар муассисаҳои таълимӣ, баланд бардоштани забони давлатӣ ба сифати забони илм, нигоҳ доштани тозагии забон ва ғанигардонии он, баланд бардоштани маданияти нутқи аҳоли, таъмин кардани ҷойи муносиби забони давлатӣ дар соҳаҳои технологияҳои иттилоотӣ, аз ҷумла Интернет, офаридани барномаҳои компютерӣ бо забони ўзбекӣ, пешгирии ҳолатҳои вайрон намудани қонуну қоидаҳо дар ин самт, муҳайё намудани шароитҳои мувофиқ барои рушди забонҳои миллӣ, ба арсаи байналхалқӣ баровардани забони ўзбекӣ, таъмини ўзбекони бурунмарзӣ бо китобҳои дарсӣ ва амсоли инҳо.

Азбаски имрӯзҳо Ўзбекистон барои барпо кардани Ўзбекистони нав, Ренессанси сеюм, қарор дорад, мувофиқ ба талаботи замон дар баробаробари омӯзиши забони давлативу миллӣ, эътибор ба омӯзишу донишдони забонҳои хориҷӣ рӯз аз рӯз беш мегардад. Зеро бе надонишдони забонҳои хориҷӣ иртиботи натанҳо мамлакат, балки шахсони алоҳида ба ҷаҳони мутамаддин дар ин замони ҷаҳонишавӣ ғайриимкон аст. Бинобарин, Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон Ш.М.Мирзиёев ба ин масъала таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, дар яке аз видеоселектрҳои хеш моҳи майи соли 2021 баргузор намуда буд, чунин ибрози андеша намуд: “Вақте мо барои худ сохтани давлати рақобатпазирро мақсад намудаем, минбаъд хатмкунандагони мактаб литсей, коллеж ва макотиби олии ҳадди ақал ду забони хориҷиро доништанашон шарт аст. Ба ин мақсад дар назди Девони Вазирон ташкили Агентӣ ба мақсади омӯзишу оммавинамоии забонҳои хориҷӣ дар назар аст. Ин агентӣ усулҳои омӯзиши забони хориҷиро ва китобҳои дарсиро дар соҳаи таълим ҷорӣ намуда, барои омӯзиши забоҳои хориҷӣ кўмак менамояд. Ҷамчунин ташкили тарҷумаи профессионалӣ, муайяннамоии рейтинг дар донишдони забони хориҷӣ аз вазифаҳои доимии ин агентӣ ба ҳисоб хоҳад рафт. Ба муаллимоне, ки соҳиби сертификати оддӣ ва миёна мегарданд ба миқдори 40 фоиз ва соҳиби дарафаи олии бошанд 50 фоиз иловапулӣ (устама) дода хоҳад шуд. Барои баланд бардоштани сифати таълими омӯзиши забони хориҷӣ ҳар вилоят аз ҳисоби буҷаи маҳаллӣ ба миқдори 1 млрд мағлағ ҷудо хоҳад кард. Дар ин бобат таъсиси мукофоти Президент барои мактабҳои, ки омӯзиши забони хориҷиро хуб ба роҳ мондаанд дар назар аст. Барои муаалिमони забони хориҷӣ барои хариди адабиётҳо ва дигар маводҳои зарурии таълими аз ҳисоби буҷа ба миқдори 1 млн сўм мағлағ ҷудо хоҳад шуд. Ҷамчунин 2 баробар афзудани квотаҳои қабул, 3 баробар афзудани гранти давлатӣ дар назар аст”[9].

ХУЛОСА

Дар амал татбиқи худро ёфтани фармон ва қарорҳои Президенти кишвар ва қарорҳои Девони Вазирони Ўзбекистон баҳри рушди забони давлатӣ ва дигар забонҳои ақаллиятҳои миллий далел бар он аст, ки сиёсати давлатии забонро дар ин минтақа аз ҷониби ҷомеаи забонҳо дастгирӣ мегардад. Барои боз ҳам мутадил нигоҳ доштани вазъи забонҳо ва рушди забони давлативу дигар забонҳои хориҷӣ ба нуқтаҳои зер аҳамият додан аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд:

тасдиқи таҳрири навбатии Қонун “Дар бораи забони давлатӣ”

пурра ҷорӣ намудан ва риоят намудан қоидаҳои имлои лотиниасоси забони ўзбекӣ

ба роҳ мондани сомонии махсуси истилоҳот, ки аз ҷониби Комиссияи истилоҳот назорат гардад, наشري бештари луғатҳои истилоҳотӣ, наشري маҷаллаи истилоҳот;

ташақкул додани тадқиқотҳо дар самти сотсиолингвистика ва этнолингвистика, ташкили пурсишномаҳои сотсиолингвистӣ баҳри баҳри беҳбудии вазъи забонҳо дар минтақа;

кор бо муҳоҷирони меҳнатӣ, маъмулан ҷавонони аз 17 то 35 сола, ки зери забони ғайр боқӣ монда бо забони махлут гуфтугӯ менамоянд;

риояи меъёрҳои забони адабӣ дар ВАО;

аттестатсияҳои хатмкунӣ ва аз синф ба синфгузаронӣ танҳо дар сурати аз худ кардани забони давлатӣ дар асоси нишондодҳои СДТ;

тарғиби хондани китобҳои бадеӣ бо забони давлатӣ ва ғайра.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТҲО (LIST OF REFERENCES)

1. Каримов И. Юксак маънавият–енгилмас кўч. -Тошкент: Маънавият, 2008, 207 б. (Karimov I. Higher spirituality is an invincible force - Tashkent: Manaviyat, 2008, 207 p).

2. Ҳожиёва О. Рўҳимизга ёнгин тушмасин. //Адабиёт ва санъат. №10 аз 3 марти 1989 (Hodzhieva J. Ruhimizga yungin tushmasin. // Literature and Art. №10 of March 3, 1989)

3. Каримов И. Озод ва обод, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш – пировард мақсадимиз. -Тошкент: Ўзбекистон, 1990, 495 б. (Karimov I. Free and prosperous, erkin and abundance of life to build these-piravard targimiz. - Tashkent: Uzbekistan, 1990, 495 p).

4. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008, 239 б. (Karimov I.A. Mature descendants of orzus. - Tashkent: Uzbekistan National Encyclopedia, 2008, 239 p).

5. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақиллига эришиш оstonасида.-Тошкент: Ўзбекистон, 2011, 230 б. (Karimov I.A. Uzbekistan dzyustilliga erishish ostonasida.- Tashkent: Uzbekistan, 2011, 230 p).

6. Лутфуллаева Д.Э. Йиллар сарҳисоби: ўзбек тилшунослигининг мустақиллик даври тараққиёти //“Istiqlol davri o'zbek tilshunosligi, adabiyotshunosligi va folklorshunosligining dolzarb masalalari” respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. –Тошканд: 2021, 490 б. (Lotfullaev D.E. Summary of the years: development of the period of independence of Uzbek linguistics //materials of the Republican scientific and theoretical conference“topical issues of O'zbek linguistics, literary studies and folklore studies of the period of Independence”. - Tashkent: 2021, 490 p).

7. Шавкат Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргалликда барпо этамиз. Тошкент: -Ўзбекистон. 2016, б. (Shavkat Mirziyoyev. Erkin and abundance, a democrat of Uzbekistan, the state of birgalikda founded etamiz. Tashkent: - Uzbekistan. 2016, p).

8. <https://yuz.uz/news/prezident-xorijiy-tillarni-orgatish-boyicha-kelajak-uchun-mustahkam-poydevor-boladigan-yangi-tizimni-yolga-qoyish-vaqti-soati-keldi>

9. Lex.uz

BADIIY KONSEPTLAR TIPOLOGIYASI
ТИПОЛОГИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ КОНЦЕПТОВ
TYOLOGY OF LITERARY CONCEPTS

Xalimova Firuza Rustamovna¹

¹Xalimova Firuza Rustamovna

– Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti

Annotasiya

Ayni paytda, ilmiy adabiyotlarda konseptlarning ko'p turlari belgilangan, biroq, har xil turdagi badiiy konseptlar o'rtasidagi munosabatlarning qurilishini tasavvur qilish, tafakkurning operatsion birliklari qanchalik va qay tarzda o'zaro munosabatda bo'lishini aniqlash imkonini beradigan umumiy belgilangan tasnif yo'q. Mazkur maqola doirasida konseptlar tipologiyasiga bag'ishlangan yondashuvlar; konseptlarning semantik mazmuniga ko'ra turlari; milliy, madaniy va badiiy konseptlarning o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan.

Аннотация

В научной литературе определено множество типов концептов, однако нет общепринятой классификации, позволяющей представить, каким образом выстраивается взаимосвязь между различными типами художественных концептов, определить, как взаимодействуют операционные единицы мышления. В рамках данной статьи рассматриваются подходы к типологии концептов; типы концептов по их семантическому содержанию; специфические особенности национальных, культурных и художественных концептов и т.д.

Abstract

There are many types of concepts defined in the scientific literature, but there is no generally accepted classification that allows us to imagine how the relationship between different types of artistic concepts is built, to determine how and what operational units of thinking interact. Within the framework of this article, approaches to the typology of concepts are considered; types of concepts according to their semantic content; specific features of national, cultural and artistic concepts, etc.

Kalit so'zlar: asosiy va madaniy konseptlar, universaliya konseptlari, qiymat ifodasi, emosional ifoda.

Ключевые слова: базовые и культурные концепты, концепты универсалии, ценностное выражение, эмоциональное выражение.

Key words: basic and cultural concepts, concepts of universality, value expression, emotional expression.

KIRISH

Ayni paytda, ilmiy adabiyotlarda konseptlarning ko'p turlari belgilangan, biroq har xil turdagi badiiy konseptlar o'rtasidagi munosabatlarning qay tarzda qurilishini tasavvur qilish, tafakkurning operatsion birliklari qanchalik va qay tarzda o'zaro munosabatda bo'lishini aniqlash imkonini beradigan umumiy belgilangan tasnif yo'q. Zero, badiiy matnning lingvomadaniy, kognitiv, pragmatik xususiyatlarini belgilashda konseptual tahlil, badiiy konseptlar tipologiyasi muhim sanaladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Badiiy matnning konseptual tahlili va badiiy konseptlar tasnifi bilan bog'liq masalalar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab izchil o'rganila boshlangan. Ma'lumki, konseptlar tipologiyasiga turlicha yondashuvlar mavjud:

1) tafakkur rivojining obrazli komponentini mavhumlashtirish darajasiga ko'ra: muayyan rasmdan bir qator xususiy obrazlarni umumlashgan tasavvuri ifodasini hosil etuvchigacha;

2) konkret hissiy obrazni talqin etishiga ko'ra: vizual tashqi xususiyatlarni o'z ichiga olgan ko'pchilik so'zlarning ma'nosi lug'atlarda rasmlar yordamida izohlanadi: ruhiy rasmlar, chizmalar, giperonimlar, freymilar, insaytlar, ssenariylar, kaleydoskopik konseptlar [3, 43-67];

3) translitivlik xususiyatiga ko'ra: muloqot jarayonida konseptning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga va bir madaniyatdan ikkinchi madaniyatga o'tishi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, translitivlik konseptlarning eng muhim diskursiv xususiyati hisoblanadi, chunki bu xususiyat faol va passiv o'g'irilgan, mazmunan o'zgartirilgan va o'zgartirilmagan, tarjima qilingan va boshqa shakllarga kiritilmagan konseptlarni zidlash uchun ishlatilishi mumkin [12, 17-18];

TILSHUNOSLIK

4) ifodaning lisoniy usullariga ko'ra (leksik va kompozision-stilistik eksplikasiyalar va boshqalar.);

5) tuzilishi turiga ko'ra: bir darajali konseptlar, ko'p darajali: tushunchaviy, obrazli, mazmunli darajalari [7, 7] va segment konseptlar;

6) lisoniy ifoda turi bo'yicha (umummilliy, guruhiy, individual).

Keltirilgan konseptlar turlari ro'yxati statik emas, ular bilimlar tasavvurining yangi tuzilmalari bilan kengaymoqda. Konseptlar tipologiyasi badiiy konseptning mental makonining xilma-xilligini ko'rsatib berishga imkon beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada badiiy konseptlar tipologiyasi muhokama qilinadi. Uning asosiy turlari va qismlari tavsiflanadi. Lingvomadaniy konsept va lingvomadaniy badiiy konsept turlari nazariy tahlil qilinadi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Konseptlar tipologiyasi borasidagi fikrlarni umumlashtirib, konseptlar tipologiyasini tuzishning asosiy tamoyili asosida konseptlarni quyidagicha farqlash mumkin deb hisoblaymiz: semantik mazmuniga ko'ra: asosiy va madaniy; nutqda ishlatilishi usuliga ko'ra: kamayayotgan, paydo bo'layotgan; bilim ifodasi (kognitiv) tuzilishi turiga ko'ra: freymalar, sahnalar, skriptlar, va boshqalar.

Asosiy konseptlar muayyan tarixiy davrlarda ijtimoiy-madaniy makonda shakllangan jamiyat ma'naviy hayoti tushunchalarini aks ettiruvchi muayyan umumbashariy konseptlardir [16, 92]. Asosiy konseptlar – bu universalisa konseptlari (protokonsept) bo'lib [4, 53], ilmiy tafakkurda axloqiy atamalar va mantiqiy operatorlar shaklida, badiiy asarda esa asosiy badiiy konseptlar sifatida namoyon etiladi.

Madaniy badiiy konseptlar – lisoniy belgilar va kognitiv obyektlar o'rtasidagi oraliq o'rinni egallagan kognitiv-semiologik shakllanish hisoblanib, nutqda ongimizning mental qobiliyatini, olamning etno-madaniy ko'rinishini lisoniy shakllantiradi [1, 151; 2].

Har qanday madaniy ifoda (kulturema) – bu o'ziga xos konseptdir, biroq har bir o'ziga xos konsept – madaniy ifoda bo'la olmaydi. Madaniy ifoda, deganda ma'lum bir xalqning madaniy zahirasi belgilari majmuini tashqil etuvchi [8, 44] va voqelik-obyekt (belgili) va voqelik-so'z (bildiruvchi)ning o'zaro ta'sirini aks ettiruvchi [5] olamning lisoniy manzarasining o'ziga xos belgilari guruhi tushuniladi. Madaniy ifoda orqali biz uch tarkibiy qism: mazmun, formal ifoda va voqelik-predmetning umumiyligini tushunamiz.

Eslatib o'tamiz, lingvomadaniyatda biror asarning kognitiv-kommunikativ doirasidan tashqaridagi konsept madaniy hisoblanib, unda madaniy ahamiyatga molik ma'lumotlar konseptual o'zakkabi birikadi [14, 48]. Madaniy konseptlar, birinchi navbatda, "xalq ruhi"ni aks ettiruvchi mental mohiyatga ega bo'lib, ularning antroposentrikligi – ma'naviyatga yo'naltirilganligi, subyektivligi, ijtimoiyligi va etnik tafakkur shaxsining "shaxsiy sohasi"ni belgilaydi [2, 21-30; 6, 5-12].

Aynan shaxs tomonidan qabul qilinadigan qiymatli, shaxsan muhim bo'lgan tushunchalar va tasavvurlar madaniy konsept maqomini oladi. Lingvomadaniyatning muhim kategoriyasi sifatida madaniy konsept quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

(1) qiymat ifodasi [10, 76], konsept shakllanishining asosi – bu hayotiy hodisalarni baholash obyektlari bo'lib, unda "inson va insoniyat uchun kerakli narsalar (jismoniy va ma'naviy) baholanadi" [2, 181];

(2) ijtimoiy qiymatga ega, chunki u olamning qiymatli tasviri tarkibi hisoblanadi [10, 3], bunda madaniy konseptlarda aksiologik komponent sifatida baholovchi element nafaqat mavjud, balki dominantdir [15, 6];

(3) emosional ifoda [18, 80-96].

Madaniy konseptning yuqoridagi barcha xususiyatlari har qanday badiiy konseptda mavjud bo'lishi mumkin.

Eng muhim badiiy madaniy konseptlarga qiymat dominantlari – ma'lum madaniyat uchun eng mohiyatli ma'nolar kiradi, ularning umumiyligi tilda qo'llab-quvvatlanadigan va saqlanib qoladigan ma'lum bir madaniyat turini tashkil etadi. Madaniy konseptning jamiyat qadriyatlarini bilan bog'liqligi qadriyatlarga asoslangan madaniyatning tabiiy ravishda badiiy asarda aks etishi va u orqali shakllantirilishi bilan bog'liq. Bu konseptlar har qanday madaniy makon etnolisoniy tafakkurining semantik va konstruktiv o'zagi hisoblanadi. Ular badiiy matnda aks etgan

paradigmatik, sintagmatik va lingvomadaniy (qiymat-mazmunli) bog'lanishlar birligida etnik tafakkurning semantik ifodalanishining butun tizimini o'ziga qaratadi. Hozirgi kunda bir qator olimlar lingvomadaniy badiiy konseptlarning boshqa turlarini ham ajratib ko'rsatmoqdalar:

V.I. Karasikning fikricha, lingvomadaniy konsept – til, tafakkur va madaniyatni majmuaviy o'rganishga qaratilgan shartli mental birlikdir [10, 75-80]. Lingvomadaniy badiiy konsept esa – nutq, tafakkur va madaniyatni o'rganishga qaratilgan matn birligidir. Demak, lingvomadaniy konsept va lingvomadaniy badiiy konsept uch tarkibiy tuzilishdan iborat: qiymat, faktual va obrazli elementlar. Lingvomadaniy konsept lisoniy voqelanishda umumifodaviy ma'no, mavhumlikni o'zida aks ettiradi, uning aniq shakli mavhumlik darajasi bilan belgilanadi, uning chegaralarida bu konseptni tilda ifodalovchi birliklar bilan shakllangan leksiko-semantik paradigmaning hajmi sifat jihatdan aniqlanadi [11].

Lingvomadaniy konsept ko'p o'lchovli va uch darajadan iborat: a) tizim salohiyati, ya'ni madaniyat lisoniy shaxsining konseptga murojaat qilishining barcha vocitalari; b) subyekt salohiyati, ya'ni shaxs ongida saqlangan lisoniy vositalar arsenali. Uchinchi daraja doirasida madaniy va individual xotirada mavjud bo'lgan yagona konsept bo'lib, alohida janr va nutqlarda faoliyat ko'rsatuvchi subyektiv konseptlarga bo'linadi [15, 33-34].

Lingvomadaniy konseptlarni farqlash mezonlari, ularning xizmat qiladigan bilim/ong sohasiga mansubligi bo'lib, ma'naviy qadriyatlarni ifodalovchi axloqiy, psixologik, mantiqiy va diniy atamalar uchun mazmunli asos yaratadi, bu, albatta, etnomadaniy ravishda bir til chegaralarida ham, tillararo ilmiy paradigmasi – fikrlash tarzi doirasida ham belgilanishi mumkin.

Lingvomadaniy badiiy konseptlarni tematik jihatdan lingvokognitiv konseptlar bilan bir xil umumiylikda tasniflash mumkin: emosional (hissiy) [13, 38-43], tarbiyali [17], tematik [15].

Badiiy nutqda ifodalanishi tamoyiliga ko'ra badiiy konseptlar quyidagi turlarga bo'linadi: individual, mikroguruhli, makroguruhli, milliy, sivilizasion, umumbashariy [9-13].

Lingvomadaniy badiiy konsept lingvomadaniyat (til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni o'rganuvchi fan)da ishlatiladigan boshqa birliklardan o'zining mental tabiati bilan firqlanadi. Chunonchi, til va madaniyatning o'zaro ta'siri aynan tafakkurda aks topadi, chunki u til va madaniyatning o'zaro ta'siri ongida, shuning uchun har qanday lingvomadaniy tadqiqotlar ham bir paytning o'zida kognitiv tadqiqot sanaladi.

XULOSA

Shunday qilib, badiiy matnning konseptosferasini kognitiv tuzish va modellashtirish uchun badiiy konseptlarning asosiy va madaniy turlari dolzarb bo'lib, ular asarda kamayuvchi konseptlar, rivojlanayotgan konseptlar sifatida talqin etilishi mumkin.

Badiiy matnning konseptosferasini shakllantiradigan kognitiv tuzilmalar, "o'ta chuqur semantika" deb ataladigan, lisoniy semantika kategoriyalarini inson tafakkuri orqali olamni idrok etish natijasida hosil bo'lgan umumiy kognitiv kategoriyalar bilan birlashtirish mexanizmlarini tushunishga qaratilgan mazmun va xarakteri ifodasini belgilaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Алефиренко Н.Ф. Язык, познание и культура: Когнитивно-семиологическая синергетика слова: Монография. – Волгоград: Перемена, 2006. – 228 с.
2. Арутюнова Н.Д. Истина: фон и коннотации / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 21-30.
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1996. – 103 с.
4. Вежбитская А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбитская / Пер. с англ. А.Д. Шмелева, под ред. Т.В. Булыгиной. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
5. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. 2-е изд. испр. и дополн. – М., 1986. – 416 с.
6. Воркачев С.Г. Культурный концепт и значение / С.Г. Воркачев // Тр. Кубан. гос. технологич. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. Т. 17, вып. 2. – Краснодар, 2003. – С. 268-276.
7. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г. Воркачев. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 236 с.
8. Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы): Монография / В.В. Воробьев. – М.: РУНД, 1997. – 331 с.
9. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград - Архангельск: Перемена, 1996. – С. 316.

TILSHUNOSLIK

10. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2001. – С. 75-80.
11. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке / В.И. Карасик // Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – С.166-205.
12. Карасик В.И. Транслируемость концептов // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста: Материалы Международного симпозиума: В 2 ч. 4.2. Тезисы докладов. – Волгоград: Перемена, 2003. – С. 17-19.
13. Красавский, Н.А. Эмоциональная концептосфера немецкого языка: опыт этимологического анализа // Вопросы когнитивной лингвистики. 2005. №1. – С. 38-43.
14. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учеб. пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
15. Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как системное образование / Г.Г. Слышкин // Вестник ВГУ, Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация», 2004, № 1. – Волгоград: Изд-во ВГУ. – С. 29-34.
16. Талми Л. Отношение грамматики к познанию // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. 1999. № 1. – С. 91-115.
17. Толочко О.В. Образ как составляющая концепта школа / О.В. Толочко // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. – Волгоград, 1999. – С. 130-134.
18. Шаховский В.И. Эмоциональные культурные концепты: параллели и контрасты // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск, изд-во «Перемена», 1996. – С. 80-96.

**TARJIMADA XARAKTER PSIXOLOGIYASINI AKS ETTIRUVCHI QIYOSIY VOSITALAR
TARJIMALARI**

**TRANSLATIONS OF COMPARATIVE MEANS REFLECTING CHARACTER
PSYCHOLOGY IN TRANSLATION**

**ПЕРЕВОДЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНЫМИ СРЕДСТВАМИ, ОТРАЖАЮЩИМИ
ПСИХОЛОГИЯ ХАРАКТЕРА В ПЕРЕВОДЕ**

Xoshimova Dildora Madaminovna¹, Turaxonova Xositxon Maxammadoliomovna²

¹Xoshimova Dildora Madaminovna

– filologiya fanlari doktori, professor, Namangan muhandislik-texnologiya instituti, “Chet tillar” kafedrasini mudiri

²Turaxonova Xositxon Maxammadoliomovna

– Namangan muhandislik texnologiyalari instituti, Chet tillar kafedrasini o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola «Boburnoma»da qiyosiy tasvirlangan temuriy shahzodalar, amir, bek va lashkarboshilar, askarlar turli qiyofalarda namoyon bo'lishi, bunday qiyosiy tasvirlarda atrofida shaxsiyati, xarakter xususiyatlari, psixologik jihatlari Boburga xos sinchkovlik bilan ob'ektiv bayon etishni maqsad qilganini tarjimalarda qay tarzda qayta tiklanganligi ko'rsatib berilgan.

Аннотация

В данной статье показано, как тимуридские князья, эмиры, полководцы и военачальники, воины, изображенные в «Бабурнаме», предстают в разных образах, а личность, черты характера, психологические аспекты окружающих в таких сравнительных образах воспроизводятся в переводах с достоверностью Бабур

Abstract

This article shows how Timurid princes, emirs, generals and army chiefs, soldiers depicted in the “Baburname” appear in different images, and the personality, character traits, and psychological aspects of those around them in such comparative images are reproduced in the translations with the meticulousness of Babur.

Kalit so'zlar: psixologik jihatlar, ob'ektiv bayon etish, badiiy tasvir vositalar, tarixiy-psixologik tafsilotlar

Ключевые слова: психологические аспекты, объективная характеристика, средства художественного образа, историко-психологические детали

Key words: psychological aspects, objective description, artistic image tools, historical-psychological detail

KIRISH

O'z muhitidagi shahzodalar, beklar, hatto oddiy askarlarga bergan ta'rif-tavsifida Bobur shaxsiyati, siyosiy qarashlari, harbiy jasorati, boy tajribasi aks etganini kuzatamiz. «Boburnoma»da 1505–1506 yillar voqealari bayoni boshqa tarixiy-psixologik tafsilotlarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu davr Boburning Afg'onistondagi hayoti bilan bog'liq bo'lib, bunda Amir Temur saltanatini Hindiston hududigacha tiklashdek ulug' maqsad namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, Q.Ergashev ta'kidlaganidek, «Boburnoma» bu jihati bilan: «faqat o'zbek nasrida emas, jahon adabiyotida ham nodir hodisa bo'lib, o'ziga xosligi, takrorlanmas badiiyati, tili va uslubi bilan ajralib turadi» [8.28].

«Boburnoma»da qiyosiy tasvirlangan temuriy shahzodalar, amir, bek va lashkarboshilar, askarlar turli qiyofalarda namoyon bo'ladi. Bunday qiyosiy tasvirlarda atrofida shaxsiyati, xarakter xususiyatlari, psixologik jihatlari Boburga xos sinchkovlik bilan obyektiv bayon etishni maqsad qilganini ko'ramiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

«Boburnoma»ning ilk sahifalarida muallif otasi Umarshayx mirzo haqida so'z yuritadi. Shu jarayonda Bobur otasi xizmatida bo'lgan shahzoda, beklar haqida qisqa, ammo boy ma'lumot beradi. Masalan, u: «Yana bir Shayx Mazidbek edi, manga avval bek atka ani qilib edilar. Zabti va tuzuki xeyli yaxshi edi. (Abulqosim –D.X.) Bobur mirzog'a xizmat qilg'ondur. Umarshayx mirzo qoshida andin ulug'roq bek yo'q edi. Fosiq kishi erdi» [2. 41], deb yozar ekan, bu bekning saltanatni boshqarish ishlarida mohirligi, o'z sultonlariga sadoqat bilan xizmat qilishini ta'kidlash barobarida, shaxsiyatiga xos qusurlarni ham bayon etadi.

Bu jihatlar Leyden-Erskin tarjimasida: «*There was another named Sheikh Mazid Beg, who was first appointed my governor. His arrangements and discipline were excellent. He had been in the*

TILSHUNOSLIK

service of Babur Mirza. No man stood higher in the esteem of Omer-Sheikh Mirza than himself. He was, however, of grossly libidinous habits...» [1.22-23] tarzida keladi. Ushbu «Umarshayx mirzo qoshida andin ulug'roq bek yo'q edi» jumlasini «No man stood higher in the esteem of Omer-Sheikh Mirza than himself» deb aynan tarjima qilinadi. Xuddi shu jumla tarkibiga kirgan «Umarshayx mirzo qoshida» so'zlari matnga qiyosiy tasvir ruhini bergan. Tarjimon buni yaxshi his qilgan. Ammo bunday maqtov Boburning Mazidbekka xos fosiqlik qusurini qayd etishiga xalal bera olmagan. Holbuki «fosiq» so'zi lug'atlarda «yomon ishlar qiluvchi, yomon yo'lga yuruvchi, buzuq, fisq ishlar bilan shug'ullanuvchi» [5], tarzida izohlanadi. Bir qarashda bu qusurning zikr etilishi Mazidbekka xos barcha ijobiy jihatlarni yuvib ketadigandek tasavvur beradi. Lekin Boburning maqsadi bu o'rinda Mazidbek shaxsining otasi dargohidagi nufuzi, saltanat xizmatchisi sifatidagi foydasini qayd etish bo'lganini to'g'ri tushunsak, masala oydinlashadi. Aftidan Leyden-Erskin asar matni ostidagi mana shu ruhni to'g'ri anglagan. Holbuki, «Tarjimaga kirishmasdan burun tarjima qilinadigan asarni har tomonlama o'rganish, uning lug'ati va badiiy xususiyatlari ustida oldindan katta ish olib borish, asarning ichki tuzilishi, obrazlari, qahramonlar harakat qilayotgan ijtimoiy-tarixiy muhit, badiiy tasvir vositalari, uslubi haqida o'ziga xos material, ma'lumotnomalar yaratish-tarjimaning muvaffaqiyatli chiqishi»ga qo'l keladi [6.8].

A.Beveridj tarjimasida: *Shaikh Mazid Beg was another, my first guardian, excellent in rule and method. He must have served (khidmat qilgandur) under Babur Mirza (Shahruxi). There was no greater beg in Umar Shaikh Mirza's presence. He was a vicious person...*[3.26] (*ana biri Shayx Mazid Beg edi. Mening birinchi bek atkam, boshqaruvi va uslubi yaxshi edi. Bobur mirzoga xizmat qilgan. Umarshayx mirzoning soqchiligida ulug'roq beg yo'q edi. U xavfli shaxs edi (MT) deb beradi. A.Beverij tomonidan asliyatdagi «Umarshayx mirzo qoshida andin ulug'roq bek yo'q edi» jumlasini «There was no greater beg in Umar Shaikh Mirzas presence» (Umarshayx mirzoning soqchiligida ulug'roq beg yo'q edi) deb o'g'irilishi matndagi qiyosiy tasvir quvvatini yo'qqa chiqargan. Gapdagi qiyosiy darajani ifodalovchi «than»ning tushib qolishi shunday xatoga olib kelgan. Mazidbekka oid «fosiq kishi erdi» sifatlovchi birikmasi tarjimada «He was a vicious person» (U buzuq shaxs edi) deb beriladiki, bu ifoda uni siyosiy raqibga aylantirib qo'yadi. Bobur esa undagi axloqiy-ma'naviy xususiyatni nazarda tutgan edi.*

V.Tekston tarjimasida: «Another was Shaykh Mazid Beg. He was appointed my first beg atäkä. His management and administration were unquestionable. He had served Abul-Qasim Babur Mirza. There was no greater beg in Umar Shaykh Mirzas service than he, but he was a vicious» [4.48] tarzida tarjima qilinadi. «...fosiq kishi erdi» jumlasini esa «he was a vicious man» (u buzuq (yovuz) kishi edi) tarzida beriladi. Bu tarjimada ham ma'no pragmatik aks etgan desak mubolag'a bo'lmaydi. V.Tekston Mazidbekning Umarshayx arkonidagi xizmatini aks ettiruvchi «undan yaxshiroq bek yo'q edi» jumlasini mazmunini teran anglagan, ya'ni «There was no greater beg in Umar Shaykh Mirzas service than him» (Umar Shayx mirzo xizmatida undan ko'ra ulug'roq bek yo'qdir) tarzida to'g'ri o'g'irgan. Bunda qiyosiy tasvir grammatik jihatdan ham asliyatga muvofiq kelgan. Demak, bu parcha tarjimasida V.Tekston qiyosiy tasvirlarni asliyat matniga muvofiq o'g'irishga erishgan. Mazidbekning xarakter psixologiyasi yaxshi ifodalangan.

Mumtoz asarlar tarjimasini amaliyotida tarjimonlar ko'plab muammolarga duch keladi. Mumtoz matnga xos ishoralar, ramz va timsol elementlari, so'zlardagi qochirim, arxaiqlik, ma'no ko'chishi, kengayishi kabi jihatlarni anglamagan tarjimon, ayniqsa o'zbek mumtoz nasri mohiyatini to'la ochib berishi qiyin. G'.Salomov tarjima amaliyotiga xos bunday muammolarni to'g'ri anglaydi va to'g'ri talqin etadi: «Tarjimon uchun so'z tanlashning mashaqqati yana ham ko'proq. Chunki u asarni o'z tiliga ag'darar ekan, unda tasvirlangan narsani ifodalash uchun yigirmatalab so'zlar orasidan o'zi istaganlarini ishlata olmaydi... Tarjimon faqat avtor ifodalagan fikrni o'z tiliga haqqoniy qayta tiklash doirasida so'z tanlash erkinligiga ega. Agar tanlangan so'z asl nusxadagi so'zga muvofiq tushsa, o'sha so'zning mag'zida yashirinib yotgan ma'no bizning tilimizda tiriladi, aksincha, agar unga to'liq muvofiq bo'lmasa, fikrni noaniq va mujmal qilib qo'yishi mumkin» [7.166]. Ma'lum bo'ladiki, tarjimonning vazifasi, ta'bir joiz bo'lsa mahorati ham, tarjima jarayonida duch kelingan muammolarning eng ma'qbul yechimini topishida ko'rinadi. Tarjimon bu muammolarni hal etishda asliyatdagi voqealar tafsiloti, tasvir etilayotgan obraz xarakterini yorituvchi tasviriy vositalar mohiyatini teran anglab yetmog'i lozim. Bunda faqat lug'atlar bilan ishlash emas, asar muallifi tegishli xalq tarixi, folklori, adabiy manbalari, til xususiyatlarini ham mukammal bilish talab etiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

«Boburnoma»dagi Ali Mazidbek qavchinga berilgan qisqa tavsif aynan Shayx Mazidbek bilan uni qiyoslash imkonini beradi. Natijada o'quvchi mantiqiy chog'ishtirish orqali Umarshayx mirzo

saltanatida xizmatda bo'lgan beklar fe'l-atvorlarining naqadar turli-tumanligini, ularning temuriylar saltanatida tutgan mavqelarini anglaydi.

Aftidan Umarshayx mirzo temuriylar saltanatidagi xizmat lavozimlarida ko'zga tashlanadigan vorisiylik (muayyan martabaning otadan bolaga o'tishi) an'anasini izchil saqlashga uringan. Buni Bobur chuqur anglaydi va bu yo'ldagi psixologik holatlarni, murosa siyosatini zimdan bayon etadi.

Ali Mazidbek qavchin ta'riflangan ilk jumladayoq Boburning shaxs psixologiyasining eng muhim nuqtasidan so'z boshlash mahorati aniq bilinadi. Bu shaxs Umarshayx va Bobur saltanatiga ikki marta dushmanlik harakatini zohir etganki, Bobur buni aniq vaqt va zamon ko'lamida bayon etgan: «Yana bir Ali Mazidbek qavchin edi, ikki qatla yog'iy bo'ldi: bir martaba Axsida, yana bir martaba Toshkentda. Munofiq va fosiq va haromnamak va yaramas kishi edi» [2.41]. Tasvir davomida Mazidbek qavchinning yuqoridagi bek bilan muqoyasasi ochiq berilmagan bo'lsa-da, o'quvchini beixtiyor mantiqiy solishtiruvga undaydi. Shu bilan birgalikda, asardagi fabulaviy izchillikni ta'minlaydi. O'quvchi Umarshayx atrofidagi voqelikni shaxslar psixologiyasidagi holatlar muqoyasasi orqali bir butun tasavvur qiladi.

Bunday jihatlar Leyden-Erskin tarjimasida: «Ali Mazid Beg Kuchin was another. He twice rebelled, once in Akhsi and once in Tashkent. He was a libidinous, treacherous, good-for-nothing hypocrite» [3.23] tarzida aks ettiriladi. Ali Mazidbek fe'lga xos munofiqlikni ifodalovchi: ikki bor dushmanga sotilgani, axloqsiz, yaramas kimsa ekani ko'rsatib berilgan. Xususan, «...munofiq va fosiq va haromnamak va yaramas kishi edi» jumlasini «He was a libidinous, treacherous, good-for-nothing hypocrite» (u axloqsiz, xoin, yaramas munofiq edi) deb o'g'irilgan. Bunda tarjimon biron bo'rttirish yoki kichraytirish holatlariga yo'l qo'ymaydi. Aksincha, asliyatdagi obrazlar xarakteri psixologiyasini ifodalovchi tasviriy vositalar ma'nolariga alohida ahamiyat beradi.

A.Beverij tarjimasida: «Ali-mazid Quchin was another; he rebelled twice, once at Akhsi, once at Tashkent. He was disloyal, untrue to his salt, vicious and good-for nothing» [1.26] deb o'g'iriladi. Bu tarjima variantida «...munofiq va fosiq va haromnamak va yaramas kishi edi» tasviri «He was disloyal, untrue to his salt, vicious and good-for nothing» (U xiyonatkor, xaromnamak, johil va yaroqsiz edi) shaklida beriladi. Asliyatdagi «xaromnamak» so'zi «untrue to his salt» shaklida so'zma-so'z tarjima qilinadi. Tarjimon bu bilan Mazidbek qavchin xarakterini ifoda etuvchi tasviriy vositani so'zma-so'z bo'lsada, tarjima matnida qayta tiklashga erishgan.

V.Tekston tarjimasida: «Another was Ali Mazid Beg. He was a Qauchin. He rebelled twice, once at Akhsi and once at Tashkent. He was hypocritical, debauched, ungrateful, and worthless» [4. 48] ko'rinishida berilgan. Tarjimon Bobur qo'llagan tasviriy vositalar mohiyatini yaxshi tushungan. Ushbu «munofiq va fosiq va haromnamak va yaramas kishi edi» tasviri «He was hypocritical, debauched, ungrateful, and worthless» (u munofiq, axloqsiz, yaxshilikni bilmaydigan, yaramas edi) tarzida keladiki, Ali Mazidbek qavchin xarakteriga xos illatlarning pragmatik xossalariga muvofiq keladi. V.Tekston tarjimasida tasviriy vositalar to'la ifodasini topganidek, «Boburnoma» matniga xos ilmiy aniqlikni ifodalash barobarida, badiiy joziba ham saqlab qolingan.

XULOSA

«Boburnoma» matnida tasvirlangan xarakter psixologiyasi aniqlik, real voqeaga muvofiqlik, so'zlar, ko'chimlar, ishora va ramziy belgilar tarjimalarga to'la ko'chmagan bo'lsa ham, qahramondagi ikkiyuzlamachilik, munofiqlik, axloqan tubanlik muayyan darajada o'z aksini topgan. Ayniqsa, fosiq va haromnamak so'zlari Bobur ifodasida chuqur ma'naviy, psixologik ma'noni talqin etadi. «Haromnamak» so'zi asli fors-tojik o'zlashma qatlamiga mansub so'z bo'lib, «harom» va «tuz» so'zlari qo'shilmasidan hosil qilingan. Bu o'zining tarixiy-etimologik mazmuniga ko'ra o'zbek xalqining «Tuzini yeb, tuzluqqa tupuradi», degan hikmatli aforizmiga mazmunan bog'lanadi. Bu jihat yuqoridagi ikki tarjimada yorqin aks etmagan. Ammo V.Tekston tarjimasida uchraydigan «yaxshilikni bilmaydigan» iborasi tarjimonning keng lisoniy va tarixiy-etimologik tayyorgarlik bilan ishlaganini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Beveridge A.S., The Bābur-nāma in English (Memoirs of Babur), Translated from the Original Turki Text of Zahiru'ddin Muhammad Babur Padshah Ghazi by Annette, Susannah Beveridge. 2 Vols. – London, 1922; Repr. in one Volume, – London, 1969; – New Delhi, 1970; – Lahore, 1975. – P.134
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. «Boburnoma». – Toshkent: Sharq NMAK,
3. Leyden J., W.Erskine. Memoirs of Zehired-din Muhammed Babur, Emperor of Hindustan.– Edinburg, 1826. – P.422
4. The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor, Translated, Edited, and, Annotated by Wheeler M., Thackston. – New York & Oxford, 1996. – P.121
5. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги АСН, 1972.
6. Фафуров И. Таржиманинг ижодий жа-раёнлари ва прагматизм // Қиёсий таржимашунослик ва таржима назарияси муаммолари. (Республика илмий анжумани материаллари). – Тошкент, 2007. – Б.8.
7. Саломов Ф. Тил ва таржима. – Тошкент: ФаҢ, 1966. – Б.166.
8. Эргашев Қ. Навоий насри ва Бобурнома // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2014. – №1. – Б.28.

**MUSTAQIL TA'LIM VOSITASIDA BO'LAJAK FILOLOG MUTAXASSISLARNING
TERMINOLOGIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH**

**РАЗВИТИЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ
СПЕЦИАЛИСТОВ –ФИЛОЛОГОВ ПОСРЕДСТВОМ САМОСТЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ**

**DEVELOPMENT OF TERMINOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE PHILOLOGICAL
EXPERTS THROUGH INDEPENDENT EDUCATION**

Hojiyeva Minovvarxon Akramovna¹

¹Hojiyeva Minovvarxon Akramovna

– Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Maqolada hozirgi oliy ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri – kasbiy hamda terminologik kompetentlikka ega mutaxassisni shakllantirish haqida fikr yuritilgan. Ta'lim tizimiga mustaqil ta'lim, uning vazifasi, ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyati xususida fikrlar bayon qilingan. Oliy ta'limda kredit-modul tizimida mustaqil ta'limni tashkil etish, mazkur jarayon orqali filolog talabalarda terminologik kompetentlikni rivojlantirish haqida ma'lumotlar keltirilgan. Mustaqil ish vazifalarining o'ziga xos xususiyatlari inobatga olingan. Kredit-modul tizimini oliy ta'limda qo'llashning afzalliklari bayon qilingan hamda tavsiyalar berilgan. Mustaqil ta'limga e'tibor berish orqali filolog talabalarda terminologik kompetentligini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati tahlil qilingan.

Аннотация

В статье рассматривается одна из актуальных задач современной системы высшего образования - формирование специалиста, обладающего профессионально-терминологической компетенцией. Представлены мнения о самостоятельном обучении в системе образования, его роли, месте и значении в образовательном процессе. Представлены сведения об организации самостоятельного обучения по кредитно-модульной системе в высшей школе и развитии терминологической компетентности у студентов-филологов посредством этого процесса. Учитываются специфические особенности задач самостоятельной работы. Описаны преимущества использования кредитно-модульной системы в высшем образовании и даны рекомендации. Уделяя внимание самостоятельному обучению, анализируются роль и значение студентов-филологов в развитии терминологической компетенции.

Abstract.

The article discusses one of the urgent tasks of the current higher education system - the formation of a specialist with professional and terminological competence. Opinions about independent education in the educational system, its role, place and importance in the educational process are presented. Information is presented on the organization of independent education in the credit-module system in higher education and the development of terminological competence in philology students through this process. Specific characteristics of independent work tasks are taken into account. The advantages of using the credit-module system in higher education are described and recommendations are given. By paying attention to independent education, the role and importance of philology students in the development of terminological competence is analyzed.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, mustaqil ish, terminologik kompetentlik, kasbiy kompetensiya, individual bilim, kredit ta'lim tizimi, didaktik topshiriq, ijodiy faollik, termin, malakali mutaxassis.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, самостоятельная работа, терминологическая компетентность, профессиональная компетентность, индивидуальные знания, кредитная система обучения, дидактическое задание, творческая деятельность, срок, квалифицированный специалист.

Key words: independent education, independent work, terminological competence, professional competence, individual knowledge, credit education system, didactic task, creative activity, term, qualified specialist.

KIRISH

Talabalarda terminologik kompetentlikni rivojlantirishda mustaqil ta'lim, o'quvchilarning mustaqil izlanishi ham muhim ilmiy-metodik ahamiyatga ega. Texnika, ilm-fan shiddat bilan rivojlanayotgan hozirgi kunda barcha ma'lumotlarni faqat dars jarayonida yetkazib berish amri mahol. Shuning uchun oliy ta'limda mustaqil ta'lim joriy qilingan bo'lib, bu jarayon talabalarining darsdan tashqari o'qib-o'rganishga, izlanishga, o'z ustida ishlashga olib keladi, hamda talabalarda ijodkorlik, mustaqil o'qib-o'rganish, fikrlashish ko'nikmalarini hosil qiladi.

Mustaqil ta'lim – oliy ta'lim muassasasi talabalarida pedagog rahbarligi va nazorati ostida o'quv hamda mutaxassislik fanlari bo'yicha ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlarida egallagan

bilim, ko'nikma, malakalarini mustahkamlash, boyitish, ular tomonidan yangi bilim, ko'nikma, malakalarni mustaqil o'zlashtirishni ta'minlash, ularni kasbiy faoliyatni mustaqil tashkil eta olishga tayyorlashga yo'naltirilgan ta'lim [1]

Bugungi kunda filolog talabalarni ijodiy fikrlash va ijodiy rivojlanishga tayyorlash, ularda mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish Davlat ta'lim standartining bosh talabidir.

«60111400 – O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlarning kasbiy kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar»da bakalavrlarning kasbiy kompetensiyalari keltirilgan bo'lib, undagi «Umumiy kompetensiyalar»da

- Ona tilida o'z fikrlarini tizimli va erkin bayon etish, ilmiy matnlar bilan ishlash, ommaviy nutq so'zlash uchun ona tili va chet tillaridan birida yozma va og'zaki nutq ko'nikmalarini egallaganlik.

- Axborotni olish, saqlash va qayta ishlash metod, usul va vositalaridan foydalanish; global kompyuter tarmoqlar bilan ishlash ko'nikmalariga egalik.

Kasbiy kompetensiyalar bo'limida:

- O'qitish, tarbiya, rivojlanishning turli nazariyalariga doir bilimlar, ta'limning turli bosqichlarida o'qitish dasturlaridan foydalanish qobiliyati;

- O'zbek tili va adabiyotiga oid nazariy bilimlarni muntazam takomillashtirib borish, ona tili va adabiyot fanlarining dolzarb masalalarini ilg'ay olish, o'qituvchilik faoliyatida qo'llay bilish va o'quvchilarga yetkaza olish nazarda tutilgan [2].

Berilgan umumiy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda mustaqil ta'limning alohida ahamiyati mavjud.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'limning ahamiyati masalasi Sh.Muhammedov, N.Suyunov, G'.Toshmatov, Sh.Qo'qonboyevalarning tadqiqot ishlarida [3, 4, 5, 6], bo'lajak mutaxassisning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun mustaqil ishni muhim manba sifatida qaralishi ko'pchilik tadqiqotchilarning, jumladan, A.M.Altaytsev, A.A.Verbitskiy, S.I.Vershinin, I.A.Zimnyaya, I.F.Isayeva, va boshqalar ilmiy izlanishlarida tadqiq etilgan. [7,8,9,10,11].

Mustaqil ish tushunchasining tavsifi bo'yicha bir muncha noaniqliklar mavjud. Jumladan, R.M.Mikelson mustaqil ishni talabalar tomonidan topshiriqlarni o'qituvchi nazorati ostida hech kimning yordamisiz bajarishni aytadi [12]. S.I.Zinoviyeu mustaqil ishni mustaqil ta'lim olish deb belgilaydi. Uning fikricha, individual bilim izlash universitet talabasining o'quv faoliyatining umumiy xususiyati; «mustaqil ishda, universitetning o'quv jarayoni bilan parallel ravishda amalga oshiriladigan talabaning mustaqil tayyorgarligi bu mustaqil ta'lim jarayonidan iborat» deb ta'kidlaydi[13].

N.V.Solovova va O.Yu.Kalmikovalarning ishlarida talabalarining mustaqil ishlari uchun turli xil zamonaviy shakl va turdagi topshiriqlar berilgan. Mualliflar vazifalarni didaktik maqsad parametriga ko'ra tasniflaydilar: bilimlarni o'zlashtirish, bilimlarni mustahkamlash va tizimlashtirish, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish. Mualliflar mustaqil ishlash shakllarining bir turiga – darslik matnlari, qo'shimcha adabiyotlar, me'yoriy va huquqiy hujjatlar, audio va video yozuvlar, kasbiy va ommabop maqolalar bilan ishlashni kiritadilar [14].

M.V.Bulanova-Toporkova dunyoning aksariyat davlatlarida talabalarining darsdan tashqari mustaqil ishlarining auditoriya mashg'ulotlariga 3,5:1 nisbatda olinishini, bu nisbat, talabalarining nafaqat bilimlarni chuqurlashtirishga, balki kasbiy bilimlarga qiziqishni shakllantirishga, o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini tarbiyalash yo'llarini o'zlashtirishga hissa qo'shishini, mutaxassislar tayyorlash samaradorligini oshirishning asosiy zaxirasiga aylanishini ta'kidlaydi [15]

Sh.Qo'qonboyeva esa oliy ta'limda mustaqil ishlarni "ma'ruza matnlarini, maqolalarni qayta ishlash; o'quv materialini tizimlashtirish uchun diagrammalar, jadvallar, lug'atlar, boshqotirmalar, krossvordlar ishlab chiqish; test topshiriqlarini bajarish; nazorat savollariga javoblar; matnni izohlash, umumlashtirish, ko'rib chiqish; o'rganilayotgan mavzu bo'yicha manbalarni, shu jumladan, elektron resurslar ro'yxatini tuzish; kompyuter dasturlari bilan ishlash va boshqa topshiriqlar"ni qo'llash samarali ekanligini ta'kidlaydi.[6]

O'.Asqarova mashg'ulotlarda turli mustaqil ishlarni bajarish talabalarda mustaqillikni tarbiyalash, mustaqillik esa shaxsiy sifat hisoblanib, o'quvchilarni mustaqil ishlashga tayyorlash, mustaqil ishlarning tushunarli bo'lishi, mustaqil ish uchun yetarli vaqt ajratish va mustaqil ish

TILSHUNOSLIK

natijasini tekshirish muhim ekanligini aytadi. Darslikdagi qoidalar va ta'riflar ustida mustaqil ishlash: darslikdagi qoida va ta'rifni o'qish va ularga oid omillarni ajratish; o'qituvchilar topshirig'iga ko'ra to'plangan omillarni tahlil etish va xulosalar chiqarish; darslikning ayrim sahifalarini tanlab o'qish va shu bilimlardan amaliyotda foydalanish yo'llari to'g'risida qisqacha hisobot tayyorlash; qoida, ta'riflarni mantiqiy qismlarga ajratish va terminlarga qo'shimcha adabiyotlardan o'rganilgan mavzu doirasida material to'plash; ma'ruza, hikoya, suhbat paytida o'qituvchi chiqargan xulosalarni darslikdagi qoida, ta'riflarga solishtirish"ni ta'kidlaydi.[16]

NATIJAR VA MUHOKAMA

Yuqoridagi fikriga qo'shilgan holda, bo'lajak filolog mutaxassislarda terminologik kompetentlikni shakllantirishda mustaqil ta'limning o'rni beqiyos ekanligini alohida aytish lozim. Ma'ruza hamda amaliy mashg'ulotlarda o'rganilgan terminlarni, ta'rif va qoidalarni puxta o'zlashtirish, terminlarni mustaqil ish mavzulari qatoriga olib kirish kasbiy hamda terminologik kompetentligini oshirishga xizmat qiladi.

Kredit ta'lim tizimida talabalarning mustaqil ishi asosiy mashg'ulot hisoblanib, talabaning o'ziga xos o'quv faoliyatidir. Unda didaktik topshiriqlarni mustaqil ravishda bajarishga, o'qishga qiziqtirishga va muayyan fan sohasida bilimlarni oshirishga yo'naltiriladi. Talabalarni mustaqil ishi mazmuni mantiqiy fikrlashni, ijodiy faollikni, o'quv materialini o'zlashtirishda tadqiqotchilik yondashuvini shakllantirishga imkon beruvchi amaliy topshiriqlarni bajarish bilan bog'liq bo'lishi maqsadga muvofiq. Bu jarayon bevosita mutaxassislikka oid terminlarni o'qib o'rganishga, ularni puxta o'zlashtirishga zamin yaratadi.

Odatda, talabalarning mustaqil ishi talabaning to'la mustaqil faoliyati bilan birgalikda auditoriyadan tashqarida bajariladigan o'qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishini ham o'z ichiga oladi. Kunduzgi ta'lim shaklida bakalavriatda talabalarning mustaqil ishning umumiy soatlari fan hajmining yarmini tashkil etadi va uning ham deyarli yarmi o'qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishiga ajratiladi. Sirtqi ta'limda talabaning mustaqil ishi hajmi fan hajmining 4/5 qismini tashkil etishi maqsadga muvofiq [17].

Mutaxassislikka oid terminlarni puxta o'zlashtirish ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga, yuqori malakali kadrlar tayyorlashning asosidir. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda, fan bo'yicha terminlarni o'rganish, ularni o'qitishning zamonaviy usullari, shakl va vositalari, o'yin texnologiyalari, muammoli o'qitish, xususan, kurs ishi va mustaqil ishning noan'anaviy metodlaridan foydalanish muhim o'rin egallaydi. Shuningdek, o'quv fan dasturlarida filolog talabalar mustaqil ta'limni tayyorlashda fanlarning xususiyatlarini hisobga olgan holda berilishi maqsadga muvofiq. Bunda darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularda berilgan fanga oid terminlarni o'rganish, maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzularda filologik terminlar ustida ishlash, talabaning o'quv va ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fanlar bo'limlari va mavzularni filologik terminlarni chuqur o'rganishga yo'naltirish ko'zda tutiladi. Umuman olganda, talabalarda mustaqil ta'limni amalga oshirish individual yondashuvni taqozo qiladi.

Dasturlarda mustaqil ta'limning bir necha turlari: 1) talabalarning o'quv va ilmiy-tadqiqot ishlari bilan bog'liq bo'lgan fan bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish; 2) adabiyotlar bilan ishlash; 3) ijodiy ish; 4) ba'zi mavzular bo'yicha referatlar, taqdimot tayyorlash keltirib o'tilgan bo'lib, ammo talaba har semestrda qancha mavzuni mustaqil o'rganishi va mavzu bo'yicha referat yozishi, ijodiy ish bajarishi va ularni qanday yakunlash va baholash haqida ko'rsatmalar berilsa, hamda mustaqil ish mavzularini mutaxassislikka oid terminlarni puxta o'zlashtirishga doir mavzu hamda topshiriqlar bilan boyitishga e'tibor qaratilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Mamlakatimizdagi pedagogik kadrlar tayyorlaydigan pedagogika oliy ta'lim muassasalari namunaviy o'quv rejalarida mustaqil ta'limga ajratilgan soatlarning auditoriya soatiga teng ekanligi mustaqil ta'limning nechog'lik ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Bu jarayonda bakalavrlar tayyorlash o'quv rejasida auditoriya va mustaqil ta'lim olishga ajratilgan soatlar taxminan teng nisbatda ajratilganligi mavzularni mustaqil o'qib-o'rganishga e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatadi. Shuni inobatga olgan holda, filolog talabalarning terminologik kompetentligini mustaqil ta'lim orqali rivojlantirish masalasi muhim o'rinni egallaydi.

Kuzatishlardan shuni aytish mumkinki, mustaqil ishlarning samaradorligi faqat mazkur fanni o'qitish bilan shug'ullanadigan kafedraga bog'liq bo'lmasdan oliy ta'lim muassasasida yaratilgan

pedagogik shart-sharoitlarga, jumladan, oliy ta'limning axborot resurs markazi hamda kutubxonasida yetarli darajadagi o'quv va ilmiy adabiyotlarning bo'lishi, fanga oid o'quv va terminologik lug'atlar bilan ta'minlanganligiga bog'liq.

Filolog talabalar mustaqil ishini tashkil etish muayyan fan shakllarining xususiyatlarini, shuningdek, har bir talabani o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olish zarur. Filolog talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish usullari, shakllari, metodlari zamonaviy ta'limdagi rolini oshirish muammolari va terminologik kompetentligini rivojlantirish muammolarini hal qilishda mustaqil ishlarni tashkil etish shartlari bo'yicha ishlar mavjud emas. Bizningcha, har bir fanning o'quv fan dasturi, ishchi o'quv dasturi, mavzulari, ularning har bir rejasida fanga oid terminlarni o'qitishga, talabalarni kasbiy faoliyatida muhim hisoblangan terminlarni o'rgatishga alohida e'tibor qaratish zarur. Terminlarni puxta o'zlashtirish – malakali mutaxassis yetishtirishning asosiy omili hisoblanadi. Shu ma'noda, ma'ruza, amaliy, seminar mashg'ulotlari hamda mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar mavzulariga terminlarning o'qitish, ular haqida batafsil ma'lumot berish, fan bo'yicha terminlarning ma'nosi, mazmun-mohiyati haqida tushunchalar berish bo'lajak filolog talabalarni terminologik kompetentligini, kasbiy fazilatlarini o'stirishning muhim shartlaridan biridir.

O'quv rejada ko'rsatilgan fanlar bo'yicha oraliq va joriy nazorat, mustaqil ta'lim mavzulariga ham jiddiy e'tibor qaratish lozim. Ularda fanga oid terminlarning ma'nosi, qo'llanishi, kelib chiqishi, etimologiyasi, terminlarning sinonimlari, muqobillari, qo'llanish doirasi singari savollarga e'tibor qaratish muhim hisoblanadi.

Har bir talaba fan bo'yicha ajratilgan vazifani mustaqil ravishda o'qib-o'rganishi, idrok qilishi, mustaqil o'zlashtirishi zarur bo'ladi. Mustaqil ta'limni tashkil qilishning eng keng qo'llaniladigan usul bu talabalarining individual tarzda ishlashidir. Talabalar bunda bilimga individual yondashib, mavjudlar bilimlar yangi bilimlar bilan boyitiladi. Mustaqil ta'limdan ko'zlangan asosiy maqsad yetuk, yuqori malakali, raqobatbardosh, o'z sohasini puxta bilimdoni, zamonaviy talablarga javob beradigan mutaxassis yetishtirishdan iborat.

Bo'lajak o'zbek tili va adabiyoti fani mutaxassislarining terminologik kompetensiyalarini mustaqil ta'lim orqali rivojlantirish masalasi muhim hisoblanadi. Shu munosabat bilan fan dasturlarini takomillashtirish, zarur o'rinlarda mustaqil ta'lim mavzulariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, fanning terminlarni o'rganishga e'tibor qaratish zarur. Jumladan, o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi birinchi bosqich talabalari "O'zbek folklori" fani bilan tanishadilar. Ushbu fanning o'quv fan dasturida bir qator mustaqil ta'lim uchun tavsiya etilgan mavzularda sohaga oid terminlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan topshiriqlar mavjud. Bular "Afsona, naql va latifalarning voqelikni aks ettirishdagi farqi va assotsiativ ma'nolarining yoritilish, maqol, topishmoq va chaldirmoq janrlarini qiyosan tahlil etish, maqollarning o'z va ko'chma ma'nolariga diqqat qaratish, topishmoq va chaldirmoqlarning uyg'un va farqli xossalarga to'xtalish" lozimligi talabalarga topshiriq sifatida berilgan. [2] Mazkur topshiriqlarda o'zbek xalq og'zaki ijodining janrlari, fanga oid terminlarning ma'no-mazmuniga e'tibor qaratish lozim bo'lgan mavzular va topshiriqlarning borligi quvonarli hol. Biroq bunday topshiriqlarni, o'zbek folklori faniga oid terminlarni o'rganishga yo'naltirilgan mustaqil ta'lim mavzularni ko'paytirish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Demak, talaba o'z sohasining yetuk mutaxassisi bo'lib yetishida mustaqil ta'limning o'rni beqiyos. Filolog talabalarda terminologik kompetentlikni rivojlantirish, mutaxassislikka oid terminlarni puxta o'zlashtirish, terminlarni o'quv hamda kasbiy faoliyatda samarali qo'llash yetuk va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda asosiy vazifa ekanligini hisobga olsak, mutaxassislikka oid terminlarni o'zlashtirishda talabani mustaqil ishi alohida ahamiyat kasb etadi. Filolog talabalar, umuman, talabalarining mustaqil ta'lim olishini yuqori saviyada tashkil etish ta'lim samaradorligini oshiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sobirova M. Ona tili o'qitish metodikasi. Izohli o'quv lug'at. – Toshkent. "Mumtoz so'z". 2021. – B.92. (Sobirova M. Mother tongue teaching methodology. Explanatory dictionary. - Tashkent. "Classical word". 2021. – B.92.)
2. O'zbek folklori. Fan dasturi. A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti. – Toshkent, 2020. – 12 b (Uzbek folklore. Science program. Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A. Navoi. - Tashkent, 2020. - 12 p)
3. Mukhammedov Sh. Improving the organization of independent work in the credit module system (on the example of material science) // Jamiyat va innovatsiyalar. 7 (2021) / ISSN 2181-1415 –B. 25-33

4. Suyunov N.D. Mustaqil ishlarni bajarish uchun uslubiy ko'rsatma // Toshkent, 2019. (Suyunov N.D. Methodical instructions for independent work // Tashkent, 2019.)
5. G.Toshmatov, G.Daminova. Principles of organization of independent education in the credit-module system. Jamiyat va innovatsiyalar. 05 (2022) / ISSN 2181-1415 –B. 51-58
6. Sh.R.Qo'qonboyeva, Formation of professional competence of future physics teachers through independent education., «Academicia An International Multidisciplinary Research journal» India, Vol 12, Issue 05, May 2022.-P 1202-1205.
7. Алтайцев А.М. Учебно-методический комплекс как модель организации учебных материалов и средств дистанционного //Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному учению (Минск, 1-3 марта 2001 г.) / Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. – Мн.: Профили, 2002. – С. 229-241.(Altaitsev A.M. Educational-methodical complex as a model for the organization of educational materials and distance learning tools // University education: from effective teaching to effective learning (Minsk, March 1-3, 2001) / Belarusian State University. Center for Problems of Education Development. - Minsk: Propylaea, 2002. - P. 229-241.)
8. Вербицкий, А. А. Личностный и компетентностный подходы в образовании. Проблемы интеграции. – М.: Логос., 2009. –328 с. (Verbitsky, A. A. Personal and competency-based approaches in education. Integration problems. - M.: Logos., 2009. -328 p.)
9. Вершинин С.И. Модернизация профессионального образования: проблемы и перспективы – М.: Научно-исслед. ин-т развития образования, 2004. – 40 с.(Vershinin S.I. Modernization of vocational education: problems and prospects - M.: Nauchno-issled. Institute of Development of Education, 2004. - 40 p.)
10. Зимняя И. А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. –2-е изд., доп., испр. и перераб. – М.: Логос, 2002. – 384с.(Winter IA Pedagogical psychology: Textbook for universities. -2nd ed., additional, corrected. and reworked. - M.: Logos, 2002. – 384p)
11. Исаева И.Ф. Становление и развитие профессионально-педагогической культуры в условиях непрерывного образования: Коллективная монография. – Белгород; СОФ БелГУ. 2008. – 256 с.(Isaeva I.F. Formation and development of professional and pedagogical culture in the context of continuous education: Collective monograph. - Belgorod; SOF BelGU. 2008. - 256 p.)
12. Микельсон Р.М. О самостоятельной работе учащихся в процессе обучения – М.: Учпедгиз, 1940. – 96 с.: фото,ил., С. 28.(Mickelson R.M. On the independent work of students in the learning process - M.: Uchpedgiz, 1940. - 96 p.: photo, ill., P. 28.)
13. Зиновьев С.И.Учебный процесс в советской высшей школе – М., 1968. - 359с.(Zinoviev S.I. Educational process in the Soviet higher school - M., 1968. – 359p)
14. Калмыкова О.Ю. и.друг. Организация и управление самостоятельной работой студентов в рамках ФГОС ВПО // Вестник Самарского государственного технического университета.Серия: психолого-педагогические науки. 2009.–№1.– С.87-91.(Kalmykova O.Yu. i.friend Organization and management of independent work of students within the framework of the Federal State Educational Standard of Higher Professional Education // Bulletin of the Samara State Technical University. Series: Psychological and Pedagogical Sciences. 2009. - No. 1. – pp. 87-91)
15. Буланова-Топоркова. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие/– Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 342 с.(Bulanova-Toporokova. Pedagogy and psychology of higher education: Textbook /. - Rostov n / D: Phoenix, 2002. - 342 p.)
16. Asqarova O'va boshqalar. Pedagogika. O'quv qo'llanma. Namangan: 2011. – B.46. (Askarova O. and others. Pedagogy. Study guide. Namangan: 2011. – B.46.)
17. "Халқ сўзи" газетаси. Кредит-модуль тизимига ўтиш нима учун керак? 2020 йил 5 август, № 163 (7665). ("Xalq so'zi" newspaper. Why is it necessary to switch to the credit-module system? August 5, 2020, No. 163 (7665).